

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Het trauma van Oedipus en de identiteit van Antigone

Bespreking van: J. Baneke, A. Ladan, N. Treurniet, M. Visser-Donker (red.) (1998), *Trauma en identiteit*. Van Gorcum, Assen. ISBN 90-232-3352-2, 199 pagina's, prijs f: 39,90

Lut De Rijdt

Trauma en identiteit is een *Festschrift* voor de zeventigste verjaardag van mevrouw Han Groen-Prakken. Het bevat teksten van negen buitenlandse en vijf Nederlandse auteurs. Aangezien vele thema's Han Groen nauw aan het hart liggen, geeft het boek een mooi beeld van de hedendaagse psychoanalyse. Han Groen is nog volop actief binnen de psychoanalytische beweging: als auteur en als psychoanalytica. Het is een gecomprimeerd boek, met vele, vaak originele en persoonlijke ideeën, zich vertakend in verschillende richtingen, behalve de lacaniaanse. Het zou onbegonnen werk zijn iedere auteur recht te doen. Ik volg enkele hoofdlijnen.

Niek Treurniet geeft een overzicht van de centrale thema's uit het werk van Han Groen. Deze kunnen samengebracht worden rond twee begrippen: trauma en identiteit. Alle artikelen zijn hier in zekere zin een uitwerking van. Nadenken over traumaverwerking heeft een grote rol gespeeld in het werk van Han Groen. Niet alleen de effecten van het trauma op zich trokken haar aandacht, maar vooral ook de ontwikkelingsinterferenties die het trauma meebrengt, voor de betrokkene zelf, dikwijls ook voor de volgende generatie. Ze is een interessante auteur voor wie met kinderen en adolescenten werkt. Han Groen ziet Oedipus niet alleen als een zwaar mishandeld adoptiekind, maar ook als een politieke figuur. Zoals Joost Baneke stelt, is de getraumatiseerde Oedipus een van de belangrijkste paradigma's in de beschouwin-

gen van de auteurs. In de teksten wordt niet zozeer de nadruk gelegd op het blinde noodlot waaraan de protagonisten onderworpen zijn, als wel op de spanning tussen noodlot en individuele verantwoordelijkheid. Dit komt overeen met de visie van John Steiner (1993), die stelde dat Oedipus in geheime verstandhouding met zijn omgeving een oogje dichtkneep voor bepaalde zaken en aldus een perverse relatie onderhield met de realiteit. Deze visie zal uiteraard een invloed hebben op ons psychoanalytisch luisteren. Als Oedipus zich de ogen uitsteekt wanneer hij zijn incestueuze huwelijk en de moord op zijn vader ontdekt, heeft dit volgens Groen meer met schaamte dan met schuldgevoel te maken. Hij durft noch zijn ouders in de Hades, noch de levenden nog onder ogen te komen. Zoals ook Steiner stelt, komt hij hierdoor in een psychotische relatie met de realiteit terecht, een realiteit die hij alleen nog kan ontkennen. Ton Stufkens toont aan dat niet alleen Oedipus, maar vooral ook Jokaste en Laios de realiteit niet wensten te zien. Laios en Jokaste misbruikten Oedipus om bepaalde trauma's uit hun eigen geschiedenis transgeneratieel uit te ageren. Deze mythe is een prachtige illustratie van de onbewuste betekenis van gezinsgeheimen en hun krachtdadige werking, zoals we die in de kliniek ontmoeten. In de tekst wordt tevens duidelijk hoe een trauma op jonge leeftijd de gehele ontwikkelingsgeschiedenis van een kind kan beïnvloeden. Door haar zoon incestueus aan zich te binden, stelt Jocaste haar eigen perverse orde tegenover de goddelijke (symbolische) orde. Stufkens legt een verband tussen de incestproblematiek en het raadsel van de sfinx, waaraan hij trouwens verschillende interpretaties geeft. Hij stelt dat vanwege zijn biseksuele karakter de sfinx niet gereduceerd kan worden tot het beeld van de 'slechte moeder'. Het grote probleem voor Oedipus is de afwezigheid van de vader, die geïncorporeerd is in de (biseksuele) sfinx en in

het feit dat hij zijn kennis niet kon gebruiken om uit de symbiotische relatie met zijn moeder te geraken. Boeiend in deze context is de visie van Shengold, die de beweging die in het raadsel vervat zit, benadrukt. Alleen door 'weg te lopen' van moeder kan de jongen zijn identiteit en zijn mannelijkheid ontwikkelen.

Een tweede lijn in het werk van Han Groen is de identiteit. Autonomie, vrijheid van denken en identiteitsontwikkeling zijn cruciale thema's als de psychoanalyse moet gedijen in totalitaire regimes of als bepaalde politieke structuren veranderen. Het is de vraag wat de psychoanalyse in deze omstandigheden vermag. Han Groen heeft veel gedaan voor de psychoanalyse in Oost-Europa, in een tijd dat men vaak hoorde dat het vanwege het politieke klimaat niet mogelijk was de psychoanalyse in Oost Europa te ontwikkelen. De wisselwerking tussen politiek en psychoanalyse krijgt dan ook een prominente plaats in dit boek en levert enkele interessante artikelen op. Het is op het politieke terrein dat trauma en identiteit vaak interfereren. In *De behoefte aan vijanden en vrienden* presenteert Adeline van Waning een project van Vamik Volkan. Deze leidt een onderzoek 'in vivo' naar hoe men politieke conflicten en oorlog psychoanalytisch kan begrijpen en er het best op in kan grijpen. Dit thema houdt sommige kleinianen, zoals Hanna Segal, al lange tijd bezig. Uitgangspunt van Volkan is de vraag wat wij als psychoanalytici kunnen bijdragen om mensen te helpen de depressieve positie te verdragen en te leren leven met verschillen en complexiteiten. De spontane behoefte aan vijanden (als container voor onze projecties) zien we in alle groepen, ook in psychoanalytische verenigingen. De ervaringen van de werkers in twee pilotstudies in de Balkanlanden zijn opvallend positief en idealistisch als men kijkt naar de splitsingen en politieke conflicten in de analytische wereld. In een artikel over de 'verloren' tweede generatie joden in Oost-Europa beschrijft Stajner-Popovich hoe vernietigend het is voor de zich ontwikkelende identiteit als taal en cultuur als evidente omkadering wegvallen. Vele Oost-Europese joden waren genoodzaakt niet alleen de traumatische oorlogservaringen van hun ouders, maar ook hun jood-zijn, hun eigen culturele achtergrond te ontkennen. Vaak kwamen kinderen

pas in de adolescentie hun afkomst te weten, wat uiteraard een beschadigde identiteit meebracht. Het is alsof men pas in de adolescentie te weten komt dat men geadopteerd is.

In deze tekst worden we getroffen door een uitspraak van Hannah Arendt (1964) die vroeger schandaal veroorzaakte. Zij schreef dat Eichmann door veel psychiaters normaal bevonden was en dat bezien vanuit ons rechtstelsel en vanuit onze morele maatstaven deze normaliteit veel angstaanjagender is dan alle gruwelijkheden bij elkaar. Het is een vaststelling die ons nog steeds niet onberoerd kan laten.

Van Han Groen wordt gezegd dat zij door haar vrouw-zijn extra respect wist af te dwingen. Naast haar politieke interesse zien we dan ook een grote belangstelling voor de vrouwelijke identiteitsontwikkeling. Zij verdedigde een primaire vrouwelijke identiteit. Ik was erg geboeid door de beschouwingen van Eskelinen de Folch over de ethiek van de vrouw. Uitgaande van de tekst van Antigone betoogt zij dat het geweten van de vrouw superieur is aan dat van de man, dit in tegenstelling tot Freud voor wie de vrouw geen geweten heeft. In de optiek van Freud (en Lacan) is de moraal van de man er een van blinde onderwerping aan een wet, een moraal waarvoor angst de drijfveer is. Volgens De Folch is de moraal van de vrouw er een van liefde. Emoties vormen de kern van het geweten van de vrouw en geven er betekenis en inhoud aan. In die zin zou haar geweten veel humaner zijn. Trouw aan de eigen principes is volgens haar noodzakelijk voor de vrouw om haar gevoel van identiteit te behouden. Die trouw aan de eigen principes vinden we terug bij Antigone, die doorgaat tot het bittere einde, gedreven door een eigen interne wetmatigheid, niet onderworpen aan een externe Wet (Moyaert 1997). Volgens Lacan (Moyaert 1997) wordt Antigone in haar handelen niet gedreven door toewijding aan haar familie, zoals door De Folch wordt betoogd. Integendeel, Antigone geeft de waarden van een toekomstig huwelijk en het moederschap op, gedreven door een verlangen dat de uniciteit van Polyneikos tot doel heeft. Voor een kind of voor een man, die vervangbaar zijn, zou zij dit offer niet brengen. Haar enige broer Polyneikos is onvervangbaar omdat haar ouders dood zijn. Eerder dan humaan te zijn, grenst volgens Lacan het verlangen van Antigone

ne aan het onmenselijke.

Wanneer Kreon geconfronteerd wordt met de dood van Haemon, begint hij na te denken over de rigiditeit van het wettelijke systeem, erkent hij zijn dwaling en komt volgens De Folch tot een meer vrouwelijke invulling van zijn geweten. Ook Van Haute (1997) noemt Kreon de ware held van de tragedie, juist omdat hij zijn schuld erkent en de verantwoordelijkheid voor zijn geschiedenis neemt. In contact zijn met de vrouwelijke kant van het geweten, waarvan De Folch de naar binnen gekeerde blik het meest typische kenmerk noemt, maakt het ons mogelijk de spanning tussen noodlot en eigen verantwoordelijkheid onder ogen te zien. Is het bewerken van die spanning niet een belangrijke doelstelling van een psychoanalyse? De vrouwelijke moraal leidt dus niet noodzakelijk tot een grote toewijding aan de familie, maar tot een persoonlijke verantwoordelijkheid.

Het is waarschijnlijk niet toevallig dat de auteurs die bereid waren een bijdrage te leveren tot het boek, dit op een zeer persoonlijke manier doen. Er zijn bijdragen onder andere over de setting, de analyticus als 'real object', over het intersubjectieve, de autonomie van de analyticus, over tegenidentificatie, over de humor. Mooi in de tekst van Ron Baker is de associatie tussen humor en depressie wegens een tekort aan moederlijke zorg. Hoewel de auteur een aantal genuanceerde en mooie klinische voorbeelden brengt van humor in overdrachtsduidingen, pleit hij er toch voor de patiënt te beschermen tegen de humor van de analyticus die als een 'enactment' wordt gezien. Een stelling waar ik het mee eens kan zijn, ook al weten we dat enactments nooit volledig vermeden kunnen worden.

Tijdens haar voorzitterschap van de EPF, eind jaren tachtig, introduceerde Han Groen het werk van de kleinianen in de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse. Nadien begon zij ook zelf meer te publiceren over de theorie van de techniek. Naar aanleiding van een kindtherapie uit de jaren zeventig, die door Han Groen in 1993 wordt beschreven, bedacht ik hoezeer de kinderspsychiatrie en psychotherapie nu verschillen van de praktijk anno 1970. Het betreft een gevalsbespreking van een achtjarige jongen met een partiële afasie van gemengd organische en psychogene origine. Om het symbolisatie-

proces weer op gang te brengen, krijgt de jongen een analyse van twee jaar, gevolgd door een psychotherapie van vier jaar. De behandeling wordt volledig gestopt als hij zestien jaar is. Hoeveel tijd en welke middelen zouden ter beschikking staan van een jongen met deze diagnose in een tijd van 'evidence based medicine' en met lange wachttijden voor ambulante psychotherapie?

Het is een mooi boek dat ik met veel plezier heb gelezen. Belangwekkend vind ik de erin uitgedrukte spanning tussen onderwerping aan een systeem enerzijds, die vaak leidt tot rigiditeit en excessen, en de eigen verantwoordelijkheidszin en de moed om voor zichzelf te denken en te spreken anderzijds.

Een boek dat ik warm kan aanbevelen.

Literatuur

Moyaert, P. (1997), *Antigone, bijna alleen zonder goden*. In: E. Berns, P. Moyaert en P. van Tongeren (red.), *De God van denkers en dichters*. Boom, Amsterdam.

Steiner, J. (1993), *Psychic Retreats*. Routledge, Londen.

Van Haute, P. (1997), *Antigone, heldin van de psychoanalyse?* In: E. Berns, P. Moyaert en P. van Tongeren (red.), *De God van denkers en dichters*.

L. De Rijdt is psychiater en psychoanalyticus, lid van de Belgische School voor Psychoanalyse en van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie. Ze is werkzaam in privé-praktijk en als adjunct-kliniekhoofd van de adolescentenafdeling van het U.C. St. Jozef te Kortenberg.

Gemiste kans

Bespreking van: Luis A. Chiozza (1999), *Why do we fall ill? The Story hiding in the body*. Psychosocial Press/International Universities Press, Madison CT. ISBN 1-887841-18-0, 126 pagina's, prijs \$ 27,50

Oscar Markx

Alvorens het in 1999 uitgegeven *Why do we fall ill?* te lezen, keek ik nieuwsgierig in de literatuurlijst achterin. Deze stemde mij niet hoopvol, aangezien er weinig recente psychoanalytische literatuur is geraadpleegd, en bovendien bevat de lijst nogal veel van de schrijver zelf. Chiozza is oprichter van een stichting die inmiddels naar hem is vernoemd en waar psychoanalytisch onderzoek wordt verricht bij patiënten met organische stoornissen. Hij is lid van de IPA en heeft meer dan tien boeken geschreven over de betekenis van de verschillende verschijningsvormen van organische stoornissen, gezien vanuit psychoanalytisch perspectief.

De Latijns-Amerikaanse achtergrond van zowel het somatisch als psychoanalytisch denken – Chiozza zelf deed vooral onderzoek in het Weizsaecker Center for Medical Consultations in Buenos Aires – klinkt nadrukkelijk door in het boek. Het bracht mij terug bij een periode waarin ik als consulent werkzaam was bij een sociaal-psychiatrische dienst voor Latijns-Amerikaanse vluchtelingen en samenwerkte met psychoanalytici die zelf ook waren gevlucht. We hadden nogal eens discussies over de psychoanalytische betekenis van lichamelijke kwalen en/of stoornissen, waarbij cultuurverschillen zowel in het psychoanalytisch denken als in de beleving van lichamelijke klachten naar voren kwamen.

Het boek gaat eigenlijk over een knappe, wat ijdele psychoanalyticus, die met behulp van het zogenaamde pathobiografische onderzoek – wat een samenvoegen is van klinische en biografische anamnese – aanknopingspunten zoekt om onbewuste emoties en/of conflicten te benoemen en vervolgens met psychoanalytische psychotherapie te verlichten.

De schrijver wil zich niet zozeer bezighouden met het hoe van een ziekte, maar vooral met het waarom.

Bij het waarom blijkt het voornamelijk over klassiek freudiaanse hypothesen te gaan, waar een enorme betrokkenheid uit spreekt, maar die wel erg mager en gekunsteld overkomen en weinig onderbouwing laten zien. Kortom, het is een boek met klassieke psychoanalytische theorieën die soms knap en dan weer verbazingwekkend overkomen, maar die voor de toepassing van zijn aanpak weinig aanknopingspunten bieden.

Anno 1999 kan het niet meer zo zijn, dat we het uitsluitend met de indrukwekkende gedachte-spinsels van Chiozza moeten doen, zonder enige verwijzing naar recente (onderzoeks)artikelen, waarin lichamelijke én psychologische aspecten van organische stoornissen worden beschreven. Bovendien draagt deze werkwijze bij aan het ongunstige beeld over de inbreng van psychoanalytici in deze materie.

Dat het psychoanalytisch denken een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan een beter begrip van wat een ziekte in iemands levensgeschiedenis betekent, staat niet ter discussie, maar wat Chiozza meer dan dit gegeven nog wil toevoegen wordt mij niet duidelijk.

In het wat zweverige, naar mijn oordeel bombastisch geschreven, eerste deel wordt een theoretisch concept neergezet dat niet veel meer voorstelt dan het herhalen van het belang van het pathobiografisch onderzoek.

Chiozza borduurt voort op, of liever gezegd komt niet los van, Freuds concept dat emoties voortkomen uit lichamelijke reacties, die horen bij een vroeger stadium van de fylogense.

Volgens Freud heeft iedere emotie een 'sleutel-prikkel' om de kwaliteit van de ontlading te kunnen onderscheiden. Bij somatische ziekten zijn sommige elementen van de 'sleutel-prikkel' meer intensief bezet dan anderen. Wanneer de 'sleutel-prikkel' ontregeld is, kunnen emoties verborgen raken, waardoor deze worden waargenomen als een somatisch proces. Met andere woorden, lichamelijke stoornissen zijn uitingen van verborgen emoties.

Chiozza zegt gevonden te hebben dat wanneer de 'sleutel-prikkel' van een emotie vervormd is, deze wordt waargenomen als een somatisch proces.

In het tweede deel worden zes ziektegeschiedenissen beschreven van patiënten met onbehandelbare pijn in de hand, myocardinfarct, herpes, melanoom, multipole sclerose en leukemie.

Elke casus wordt afgesloten met een pathobiografisch onderzoek waarin soms volkomen onverwachte en onbegrijpelijke hypothesen en/of uitspraken worden beschreven.

In het derde deel wordt ten slotte beschreven dat psychologische, lees psychoanalytische, behandelingen van lichamelijke ziekten de uitkomst van de totale therapie kunnen verbeteren, maar

de onderbouwing hiervan en ook de praktische toepassing en resultaten ontbreken. Het moge duidelijk zijn dat ik dit boek niet kan aanbevelen. Het voegt weinig toe aan wat Freud in zijn ziektegeschiedenissen heeft beschreven en Chiozza heeft verzuimd de hedendaagse psychoanalytische inzichten over 'lichaam en emotie' te beschrijven.

O.N. Marx, psychiater/psychoanalyticus, is werkzaam in eigen praktijk.

Psychotherapie en democratie

Bespreking van: A. van Dantzig (2000), *Mensen onder elkaar. Essays over geestelijke gezondheidszorg*. Boom, Amsterdam. ISBN 90-5352-525-4, 215 pagina's, prijs: f 41,30/BEF 826

Marc Hebbrecht

Van Dantzig reflecteert over de achterstand van de geestelijke gezondheidszorg en de gevolgen die dit heeft voor het menselijk lijden dat daardoor onbehandeld blijft. In het boek zijn lezingen en artikelen gebundeld die zich richten tot een breed publiek.

Van Dantzig is een vurig pleitbezorger van democratie, wetenschap en psychotherapie. In de voorbije eeuw zijn, volgens hem, drie wonderen geschied. De verregaande democratisering in onze westerse maatschappij heeft geleid tot politieke en maatschappelijke gelijkheid, het uitbannen van de armoede, de vestiging van een systeem van sociale zekerheid gebaseerd op solidariteit, en de emancipatie van verdrukte groepen. De technische en wetenschappelijke vooruitgang en het zichtbaar worden van ons innerlijk leven zijn de twee andere verworvenheden. Hij beschouwt de democratie als een groot goed. De democratie is een cohesieve samenlevingsvorm omdat mensen zich daar veilig voelen. Individuen krijgen er ruimte om te ageren tegen de regels die de gemeenschap aan haar leden oplegt.

De vooruitgang heeft echter ook een schaduwzijde. We worden beheerst door de kapitalisti-

sche economie, de moderne media overspoelen ons met prikkels en informatie. En ook de democratie kent een aantal zwakke plekken, die hij als volgt ziet: democratie is pluriform; ze kent geen voor iedereen geldend waardesysteem. Omdat er geen ideologie wordt aangehangen, is elke democratie onderhevig aan de dreiging tot fragmentatie. Bovendien indoctrineert een democratie haar kinderen niet met de waarden die nodig zijn om de gemeenschap te laten functioneren maar gaat ervan uit dat mensen vanzelf tot gezonde, goede burgers zullen uitgroeien. Naar mijn gevoel toch wel een naïeve veronderstelling! Volgens Van Dantzig moeten kinderen niet alleen goed bejegend maar ook geïndoctrineerd worden met de normen en waarden van het democratische regime. Hij stelt voor dat ze vanaf drie jaar Engels leren en in het vak empathie onderwezen worden.

De auteur verzet zich tegen de opvatting die de mens definieert vanuit het hogere, als zou de mens over een onsterfelijke ziel en een vrije wil beschikken. De mens is in de eerste plaats een groepsdier, dat tegenstrijdige dingen wil: zijn eigen zin doen en bij de groep horen. Door een recht uit te oefenen kunnen we doen waar we zin in hebben maar er zijn ook plichten die voortvloeren uit de andere pool.

Nog een zwakte van de democratie, betoogt Van Dantzig, is het feit dat er voor geweld in de privé-sfeer weinig publieke en politieke belangstelling bestaat. Van het probleem van de kindermishandeling dient een signaal naar beleidsverantwoordelijken uit te gaan dat inmenging in de privé-sfeer nodig is. De beslotenheid en veiligheid van het gezin, op zich een groot goed, leiden ertoe dat wat niet goed gaat, onzichtbaar wordt. Wat in autoritaire systemen zeer gewoon is, namelijk inmenging door gezagsdragers van buitenaf, wordt in een democratie niet getolereerd. Mensen willen zelf bepalen hoe ze binnen de grenzen van de wet hun leven inrichten. Emotionele schade in de privé-sfeer komt onder andere via de telefonische hulpdiensten aan het licht.

Democratie betekent ook dat er vrijheid van meningsuiting bestaat. Dit houdt in dat alle problemen in het openbaar breed worden uitgemeten met als gevolg dat besluitvorming lang op zich laat wachten. Er zijn ook geen universe-

le en transcendente waarheden meer. In onze postmoderne cultuur gaan we ervan uit dat de werkelijkheid alleen bestaat in de vorm van representatie. De waarheid is versplinterd in deelwaarheden; normen en waarden zijn aan tijd en plaats gebonden.

Is er dan nog toekomst voor religie? Naarmate wetenschap en democratie zich dieper in de harten van mensen nestelen, zal de discussie over God minder gevoerd worden. De behoefte aan religie is volgens Van Dantzig ingegeven door een verlangen naar een beschermende autoriteit en een irrationele behoefte aan wereldbeheersing. De mens zal een hiërarchisch dier blijven dat een leider wil nalopen, vooral als het slecht gaat. Toch is er nog toekomst voor de religie. Religie behoort immers tot het domein van de transitionele werkelijkheid, een uniek menselijk gegeven. De vraag blijft of psychotherapeuten zich op het religieuze terrein moeten begeven. Jung deed het. Volgens Jung ligt de verklaring van psychisch lijden niet in het verleden maar in het heden, wanneer de mens terugschrikt van de opgave tot zelfwording. Was Jung niet beter op psychotherapeutisch terrein gebleven in plaats van profeet te willen worden? vraagt Van Dantzig zich af. Volgens zijn biografen was Jung een wispelturige persoonlijkheid met dubieuze levensbeschouwelijke opvattingen.

De democratische samenleving is een belangrijke verworvenheid maar niet de enige. In de voorbije eeuw is het innerlijk leven zichtbaar geworden en kwam er ruimte voor de leniging van geestelijk lijden. Geestelijk lijden was tot voor kort onzichtbaar omdat men daarvoor persoonlijk verantwoordelijk geacht werd en er zich voor schaamde. Aan de andere kant interpreteerde men persoonlijk lijden als een uiting van Gods wil, waarnaar men zich had te schikken.

Van Dantzig keert zich tegen morele oordelen. De vrije wil bestaat volgens hem niet. Verklaring uit de vrije wil ontnemen niet alleen het zicht op de redenen achter ongewoon gedrag maar ook op een mogelijke beïnvloeding van dat gedrag. Maatregelen kunnen niet aan de moraal ontleend worden, wel aan de wetenschap. Het komt er vooral opaan te kijken en te luisteren naar wat individuele mensen willen, in plaats van zich te verschuilen achter regels van moraal

en fatsoen. Problemen als abortus, euthanasie, hulp bij zelfdoding horen niet in de morele sfeer. Ze dienen naar het eigen betekenisstelsel van de mens als individu te worden overgebracht. Volgens Van Dantzig is doodgaan een wezenlijk onderdeel van het menselijk leven en verdient het een plaats in de medische sfeer. Hiermee ben ik beland bij zijn psychotherapeutische bijdrage. Psychotherapeuten werken volgens Van Dantzig met gevoelens en empathie. Empathie is niet altijd goed. Verstoorde partnerrelaties kunnen de toxische werking van empathie laten zien. Empathie is een onderdeel van de dierlijke taal die we vanaf onze geboorte spreken. Dit vermogen moet volgens Van Dantzig via het onderwijs vervolmaakt worden. Empathie geeft ons de mogelijkheid mee te voelen en op die wijze de gevoelens van de ander te kennen. Gevoelens zijn meer dan innerlijke gebeurtenissen. Gevoelens delen ook iets mee, ze kondigen handelingen aan, vragen om handelingen en regelen ons gedrag. Gevoelens en stemmingen zijn besmettelijk. Van Dantzig gebruikt de depressie als voorbeeld. Een depressie is geen geïsoleerd, persoonlijk gebeuren. Van Dantzig pleit voor een interactionele benadering van depressie; een behandeling impliceert dat de behandelaar oog heeft voor de grotere eenheid waarin de depressieve persoon is ingeschakeld. Hiertoe geleid door zijn liefde voor zijn hond Laska, let Van Dantzig op ethologische aspecten van gevoelens. Schuldgevoel ziet men ook bij honden: wanneer een hond een regel heeft overtreden, neemt hij een onderworpen houding aan om het goed te maken en maakt op die wijze duidelijk dat hij weer in de gunst wil komen. Het schuldgevoel is een uiting van de behoefte om de verhouding met de groep te herstellen en weer veilig in de groep te worden opgenomen. Ook de rouw is niet enkel een intrapsychisch proces waarbij een aantal fasen worden doorlopen. Rouw is te begrijpen als een mededeling. Rouw kan bemoeilijkt worden als de rouwende niet de goede signalen uitstuurt of als de omgeving niet het gewenste antwoord geeft op de boodschap die de rouwende uitzendt. Er is een spanningsveld in de rouw: men wil het verdriet van de ander wel aanhoren maar er zich terzelfdertijd van afwenden. Soms worden rituelen gecreëerd als compromisoplossing

om deze twee neigingen met elkaar te verzoenen. Wie rouwt, heeft troost nodig. Troosten, een primitief gebeuren (honden kunnen het ook!), staat niet gelijk met opeuren. In de eerste plaats dient men de waarheid van het verlies, het leed, de psychische pijn, te erkennen. Troost geven is erkennen dat we machteloos zijn en de wereld niet naar onze hand kunnen zetten. Het is de rouwende laten voelen dat we aanwezig zijn als daarom gevraagd wordt; aan de pijnlijke waarheid van een verlies is niets toe te voegen noch is er iets moois van te maken.

Ondanks onze psychologische kennis, de technische vooruitgang en de democratisering vragen veel mensen zich af wat de zin van het leven is. Vele oorzaken kunnen zin in het leven wegnemen: verarming van het gevoelsleven door ongunstige omstandigheden bij het opgroeien; depressie met zijn biochemische etiologie; verlieservaringen; noodlot; niet meer leven in overeenstemming met de heersende normen en waarden.

In verschillende essays komt Van Dantzig terug op de ervaring van schaamte en verlegenheid. Het zich schamen wordt vaak fobisch vermeden. De sociale fobicus zal, wil hij genezen, dus de verlegenheid aan moeten gaan. Verlegenheid is niet hetzelfde als schaamte; het dient juist om beschamende ervaringen te voorkomen. Verlegenheid vertedert, deelt iets mee over kwetsbaarheid en roept een neiging tot sparen, tot ontzien bij de ander op.

Ten slotte geeft Van Dantzig nog een essay over de schrijver Vestdijk en de psychiatrie. Vestdijk heeft omvangrijke boeken geschreven over angst en religie. In Vestdijks visie leidt iedere binding, ieder bezit, iedere liefde, vooral tot angst, omdat het natuurlijk verlangen naar absoluut bezit altijd bedreigd wordt door de fundamentele onbetrouwbaarheid van mens en ding. Van Dantzig toont een aantal onjuistheden in Vestdijks opvatting.

In zijn beschouwingen over de geestelijke gezondheidszorg wenst Van Dantzig zich een grotere invloed op het beleid. Iedere overheidsmaatregel, elke maatschappelijke ontwikkeling moet ook bekeken worden op de gevolgen voor de geestelijke gezondheid. Daarom verdienen emancipatiegroepen aandacht. Alleen wanneer men geen genoegen neemt met zijn onderge-

schikte en machteloze positie kan de heersende mening tot verandering gedwongen worden. En echte verandering betekent dat de morele orde vervangen wordt door de wetenschappelijke orde. Voor de overheid is hier een belangrijke rol weggelegd. Ze dient wetenschappelijk gebaseerde beleidsplannen op te stellen en experimenten te stimuleren en zich niet te laten leiden door de drukte rond bijvoorbeeld de ziekte van Creutzfeld-Jacob. De geestelijke gezondheid vormt een veel grotere uitdaging. Hiermee ben ik het volmondig eens.

Mensen onder elkaar is een mooi boek maar de titel is niet sterk: te algemeen terwijl de visie van Van Dantzig duidelijk en scherp is. Van Dantzig schrijft aangenaam en onderhoudend; de essays lezen prettig; nergens wordt het echt gecompliceerd en toch vervalt het niet in oppervlakkigheid. Als een geëmancipeerde psychotherapeut, die het opneemt voor de zwakke, zwijgende minderheid, schudt hij ons geweten wakker. Psychotherapie hoeft niet louter te streven naar het mobiliseren van veranderingsprocessen in individuen maar dient zich te richten op de wijze waarop het individu met de collectieve regels omgaat. Het lijkt me echter te mooi om ooit waar te worden. Van Dantzigs geloof in de democratie is groot. Ik betwijfel of onderwijs veel kan bijdragen tot empathie. Hoe zal men zoiets onderwijzen? En blinken onderwijzers uit in empathie? Zullen niet vooral de emotioneel meest begaafde mensen er beter van worden? Wie vertrouwd is met de psychiatrie van alledag, weet dat veel mensen empathische defecten vertonen en zich weinig toegankelijk tonen voor psychische beïnvloeding. Ze berokkenen veel leed aan anderen zonder zich de consequenties van hun gedrag te realiseren. Ik heb zo mijn twijfels over de empathie van 'normale' mensen. En veel psychiatrische patiënten getuigen wel van empathische capaciteiten. Het voortbestaan van de democratie is ook niet vanzelfsprekend. Cohesie valt binnen de westerse samenleving steeds moeilijker te realiseren. Er wordt van de postmoderne mens een groot adaptatievermogen verwacht. Is daardoor een belangrijk deel van de Vlaamse bevolking aangetrokken tot extreem-rechtse autoritaire politieke partijen? Van Dantzig lijkt de intensiteit van de destructieve krachten te onderschatten die een massa, als

ze eenmaal haar structuur en cohesie verliest, in zich draagt. Een massa is antidemocratisch! Ik mis de psychoanalytische invalshoek in Van Dantzig's essays. De psychoanalyse heeft ons iets geleerd over het fundamentele conflict tussen Eros en doodsdrijf. Zelfs wanneer de gemeenschap het goed met zijn leden voorheeft en tegemoetkomt aan de behoeften van minderen, dan nog zal deze blijvend bedreigd worden door destructieve krachten die in elk van ons verankerd liggen: afgunst, nijd, hebzucht. Een ideologie die begrijpelijk is voor alle burgers, een krachtig leiderschap en een adequate bureaucratische structuur zijn nodig om deze destructieve krachten te beteugelen. Elke samenlevingsvorm kent regressieve periodes die nooit vermoede destructieve krachten manifest kunnen maken. De kans is dan groot dat op een dergelijk moment een paranoïde of narcistische leider aan de macht komt, zoals een De Winter, een Milosević en zovele leiders die ons bekend zijn uit het recente verleden. En dan wordt het echt gevaarlijk. Van Dantzig profileert zich op sommige momenten als een overoptimistische sociale psychiater. Zijn essays zetten wel aan tot denken en dat is wat hij waarschijnlijk beoogt: dat de lezer zich maatschappelijk relevante vragen gaat stellen. Hij bouwt verder aan een traditie waarin hij geschoold werd: de fenomenologisch-antropologische psychiatrie enerzijds en de psychoanalyse anderzijds. Van Dantzig heeft iets interessants te zeggen over de meest uiteenlopende onderwerpen van maatschappelijk belang. De psychiater die opgeleid wordt in een medisch specialisme dat classificeert en de effectiviteit van interventies empirisch aangetoond wil zien, mist deze dimensie. Of wil de postmoderne, medische psychiatrie ons monddood maken?

Dr. M. Hebbrecht is psychiater en psychoanalytisch psychotherapeut, werkzaam in het U.C. Sint-Jozef te Kortenbergen en in het P.Z. Sancta Maria te Sint-Truiden. Hij heeft een private psychoanalytische praktijk.

De briefwisseling tussen Freud en Jung in Nederlandse vertaling

Bespreking van: S. Freud en C.G. Jung (2000), *Brieven*, onder redactie van W. McGuire en W. Sauerländer, bekort door A. McGlashan. Nederlandse vertaling Paul Beers en Wilfred Oranje. Lemniscaat-Boom, Rotterdam. ISBN 90-5637-257-2, 374 pagina's, prijs: 54,50/BEF 1000

Harry Stroeken

In 2000 verscheen in een samenwerkingsverband tussen de uitgeverijen Lemniscaat en Boom een bekorte, Nederlandse editie van de briefwisseling tussen Freud en Jung. De volledige uitgave van deze correspondentie in het Engels en in het Duits stamt al uit 1974. McGuire bezorgde die; aan de Duitse uitgave werkte ook Sauerländer mee. De in de onderhavige Nederlandse vertaling toegepaste selectie werd voor een eerdere bekorte Engelstalige uitgave al gedaan door Alan McGlashan. De criteria daarvoor zijn mij niet altijd duidelijk. Hele brieven, passages over personen en theorieën en ziektegeschiedenissen zijn vervallen, maar toch omvat deze bekorte uitgave nog 363 pagina's. De vertaling door Beers en Oranje is van hoge kwaliteit. Over details valt natuurlijk altijd te twisten. Zo wordt Freuds briefaanhef *Lieber Kollege/Freund* steeds vertaald met *Waarde collega/vriend*, maar de Duitse aanhef is warmer dan de Nederlandse weergave. Al met al biedt deze uitgave een mooie toegang tot de indrukwekkende correspondentie. Wil men een thema werkelijk helemaal vervolgen, dan zal men de volledige uitgave erbij moeten nemen. In de rest van deze bespreking zal ik kort de relatie tussen beide mannen in herinnering roepen, met de nadruk op het begin ervan; voor het verdere verloop neme men het boek zelf ter hand. Hun startpositie ten opzichte van elkaar bepaalde voor een belangrijk deel het vervolg. Carl Gustav Jung (geboren 26 juli 1875) was bij zijn kennismaking met de bijna twintig jaar oudere Freud *Oberarzt* in een van de bekendste en modernste psychiatrische inrichtingen van die tijd, Burghölzli bij Zürich in Zwitserland. Daarnaast was hij privaattoelicht aan de universiteit. De correspondentie begon ermee dat Jung

zijn boek uit 1906 *Diagnostische Assoziations Studien: Beiträge zur experimentellen Psychopathologie. Teil I* (Leipzig) aan Freud stuurde. Freud antwoordde op 11 april 1906 met een vriendelijke brief van dank. Deze had overigens het hem toegestuurde boek zelf al aangeschaft en gelezen, zó geïnteresseerd was hij in het werk van Jung. Jung van zijn kant kende de geschriften van Freud, bewonderde hem, al had hij enige reserves, met name bij diens exclusieve nadruk op de seksuele factor in de neurose (Jung 1907, p. iv). Ook in zijn eerste bewaarde brief aan Freud maakte Jung melding van deze verschillen van inzicht (5 oktober 1906). Ze waren Freud overigens niet ontgaan, maar hij hoopte hem nog tot zijn standpunt te kunnen overhalen, zoals hij schreef in zijn tweede brief aan Jung (7 oktober 1906).

De mannen ontmoetten elkaar voor het eerst begin maart 1907 bij Freud thuis en ze spraken volgens mededeling van Jung op die dag dertien (!) uur met elkaar. Op verzoek van Jung had Binswanger het echtpaar Jung vergezeld op die reis naar Wenen en hij heeft daarvan verslag gedaan. Op de dag na aankomst vroeg Freud naar hun beider dromen (Freud-Binswanger 1992, p. xxxvi). Jung droomde van Freud als een stokoude, zeer broze grijsaard. Freud gaf als duiding 'dat Jung hem wilde ontronen en zijn plaats wilde innemen'. Jung meende een paar maanden later te begrijpen dat hij zich met zijn droom geruststelde over Freuds gevaarlijkheid (2 november 1907). Van wie was de angst, van wie de rivaliteit? Binswanger had gedroomd van de entree in Freuds huis, die gerenoveerd werd en waar een oude kroonluchter hing. Daarin onderkende Freud het verlangen met zijn oudste dochter te huwen, maar ook de afwijzing van dat verlangen, omdat er in het trappenhuis zo'n sjofele kroonluchter hing. Ook Binswanger was niet overtuigd.

Behalve theoretische verschillen waren er vanaf het begin de verwachtingen en verlangens van beide mannen in relatie tot elkaar. Theoretische verschillen hoefden op zichzelf geen reden tot breuk te vormen, zoals bijvoorbeeld de relatie tussen Freud en Binswanger laat zien. Het is voor iemand als Eissler zelfs de vraag of de theoretische verschillen tussen Freud en Jung op den duur elkaar niet hadden kunnen aanvul-

len (Eissler 1982, p. 164 e.v.). De moeilijkheden tussen beiden vinden niet hun oorsprong in theoretische verschillen, maar in botsende verwachtingen, angsten en verlangens.

Jung zoekt een inspirerende vaderfiguur, maar zijn overdracht krijgt 'een religieus-dwepend karakter met een erotische ondertoon. (...) Ik vrees daarom uw vertrouwen' (28 oktober 1907). Die religieuze overdracht lijkt Freud bijzonder gevaarlijk, want die kan slechts uitlopen op afvalligheid (15 november 1907). Daarop deelt Jung aan Freud mee dat een man, die hij vertrouwde en hoogschatte, hem in zijn kinderjaren homoseksueel-agressief had benaderd. Het antwoord van Freud stemde hem tevreden maar die brief is helaas verloren gegaan. Het lijkt erop dat dit de belangrijkste angst is die Jung heeft moeten afweren in zijn contact met Freud. 'De vast niet toevallige vermelding van uw relatie met Fliess drijft mij er toe U te vragen uw vriendschap niet als gelijkberechtigde te laten genieten, maar als die van vader en zoon. Deze afstand lijkt mij passend en natuurlijk', schreef Jung op 20 februari 1908. Hij wilde niet intiem worden met Freud zoals Fliess geweest was, ook al omdat hij de afloop kende. Het gaat nu in dit citaat om de veilige afstand, want later zal Jung er bezwaar tegen maken dat Freud hem zijns inziens klein wil houden als zoon. Jung schrijft aan Sabina Spielrein op 11 april 1913: 'Hij [Freud] wil mij liefde geven, terwijl ik begrip wil. Ik wil een vriend zijn op gelijk niveau, terwijl hij mij als zoon wil hebben' (Spielrein 1986).

Freuds verlangens brachten hun eigen moeilijkheden mee. Hij begon na jaren van betrekkelijk isolement eindelijk erkenning te vinden. Verschillende jongere collegae zochten contact met hem en dat verliep vooral via Burghölzli en Jung. Onder de jongere collegae is Jung voor hem de grootste vangst: een voor hem fascinerende persoonlijkheid, Zwitser, niet-jood, zeer veelbelovend psychiater en universitair docent. Deze man kon de psychoanalyse verlossen van het stigma 'joodse wetenschap', wat zeer belangrijk was in een tijd en een omgeving waarin het antisemitisme virulent was. Vervolgens kon Jung de psychoanalyse toegang geven tot de universiteit en de instituutpsychiatrie. Op 7 april 1907 – een maand na hun eerste ont-

moeting – kan Freud zich al geen betere opvolger wensen. Op 26 mei 1907 blijkt Freud eraan te denken dat Jung te zijner tijd een necrologie over hem zal schrijven. Freud spreekt Jung in zijn brief van 15 oktober 1908 aan als *Lieber Freund und Erbe*. Zijn gewone aanhef was *Lieber Freund* en Jung begon zijn brieven als regel met *Lieber Herr Professor*.

Jung werd door Freud gebombardeerd tot zijn Joshua, die het beloofde land zou binnengaan, terwijl Mozes/Freud het slechts in de verte zou mogen aanschouwen (Freud 17 januari 1909). ‘Oudste zoon’, ‘kroonprins in partibus infidelium’, ‘opvolger’ en ‘mentor’ zijn andere gebruikte termen. ‘U zult mijn levenswerk voltooien door op de psychosen toe te passen wat ik begonnen ben bij de neurosen, iets waarvoor U als krachtige, onafhankelijke persoonlijkheid, als Germaan die gemakkelijker de sympathie van een breder publiek kan winnen, mij geschikter lijkt dan wie ook uit mijn omgeving’ (Freud, 13 augustus 1908).

Een heldere kijk op de relatie tussen beide mannen – toen de spanningen al waren opgelopen – vinden we in een brief van mevrouw Emma Jung aan Freud van 6 november 1911. Zij gaat in op de vader-zoonverhouding tussen Freud en haar man. Ze vergeet niet Freud eraan te herinneren dat hij volgens zijn eigen woorden aanleg voor ‘Patriarchismus’ heeft. ‘Ziet U in hem niet meer dan nodig de opvolger en voltooiër? Schenkt men niet vaak veel omdat men veel wil behouden? (...) En denkt U aan Carl niet met het gevoel van de vader: “Hij zal groeien, maar ik moet minder worden”, maar als mens aan een mens die net als u zijn eigen opdracht moet vervullen.’

Naarmate de verhouding tussen beide mannen hartelijker en veelomvatter wordt, worden ook de botsingen heviger. Jung voelt zich door Freud in de hoek gedreven van eerste luitenant en opvolger. Hij krijgt het steeds benauwder door de status die Freud hem geeft. Jung wil zijn zelfstandigheid behouden, wil zelf een groot geleerde zijn/worden en niet altijd tweede man achter Freud blijven. Hij benadrukt zijn eigen ideeën en de verschillen van inzicht met Freud. Freud heeft zijn angsten voor opvolging en dood. Hij is bitter teleurgesteld als Jung niet meegaat in zijn plannen.

De breuk tussen Freud en Jung was in 1914 definitief geworden. Hierna heeft dochter Anna haar vader de enige keer in haar leven depressief gezien (Jones II, p. 112). Jung raakte de jaren hierna ernstig in de war, waarschijnlijk psychotisch (Jung 1960, Brome 1978, p. 176 e.v.). Beiden kwamen er niet zonder kleerscheuren af. Jung bewaarde Freuds brieven in een apart aangebrachte nis in een muur bij zijn werkkamer. Zijn eigen brieven lagen onder beheer van de Freuds in Londen. De zonen, Ernst Freud en Franz Jung, ruilden de brieven in 1970 en spraken af ze ‘zonder commentaar en absoluut volledig’ (inleiding McGuire, Freud-Jung 2000, p. 30) te publiceren. Van die oorspronkelijke uitgave ligt er nu een mooie, bekorte Nederlandse vertaling in de winkel.

Literatuur

- Brome, V. (1978), *Jung. Waarheid en legende*. Lemniscaat, Rotterdam.
- Eissler, K.R. (1982), *Psychologische Aspekte des Briefwechsels zwischen Freud und Jung. Jahrbuch der Psychoanalyse*, Beiheft 7.
- Freud, S., en C.G. Jung (1974), *Briefwechsel*. Redactie: W. McGuire en W. Sauerländer. Fischer, Frankfurt. Engelstalige editie: *The Freud-Jung Letters*, Princeton University Press, New Jersey.
- Freud, S., en L. Binswanger (1992), *Briefwechsel 1908-1938*. Heruitgave door G. Fichtner. S. Fischer, Frankfurt.
- Jones, E. (1954-1957), *Sigmund Freud. Life and work*. Volumes I-II-III. Hogarth Press, Londen.
- Spielrein, S. (1986), *Tagebuch einer heimlichen Symmetrie. Sabina Spielrein zwischen Jung und Freud*. Redactie: A. Carotenuto. Voorwoord: Johannes Cremerius. Kore Verlag, Freiburg i.Br. Voor een eerder uitgekomen Engelse vertaling zie: A. Carotenuto (red.) (1982), *A Secret Symmetry. Sabina Spielrein between Jung and Freud*. Pantheon Books, New York.
- Prof. dr. H.P.J. Stroeken voert een psychoanalytische praktijk in Utrecht en is bijzonder hooglebaar godsdienstpsychologie en geestelijke gezondheidszorg aan de Universiteit Leiden.

Herbronning van de objectrelatietheorie

Bespreking van: N.J. Skolnick en D.E. Scharff (red.) (1998), *Fairbairn Then and Now*. The Analytic Press, Hillsdale NJ/Londen. ISBN 0-88163-262-7, 287 pagina's, prijs: £ 35,95

Arseen De Rijck

Jarenlang sluimerde Fairbairn in de vergetelheid en moesten we ons behelpen met zijn *Psychoanalytic Studies of the Personality* (1952). De laatste tijd krijgt zijn werk meer belangstelling, te oordelen naar de boeken die over hem verschenen en de aan hem gewijde congressen in New York (1994) en Lissabon (1999). Ellinor Fairbairn Birtles bracht met David Scharff (1994) het overige werk van haar vader samen in *From Instinct to Self*. In hetzelfde jaar publiceerden Grotstein en Rinsley (1994) hun studie *Fairbairn and the Origin of Object Relations*, in dit tijdschrift besproken (De Rijck 1996). *Fairbairn Then and Now*, dat uit de verzamelde voordrachten van het congres in New York bestaat, is daarop een aanvulling.

Het eerste deel schetst de historische en filosofische context waarin Fairbairns bijdrage kan worden geplaatst. Harrow meent dat er een typisch Schots filosofisch klimaat bestaat, waarin achtereenvolgens Suttie, Fairbairn en Sutherland gedijden. Zo vinden we bij Suttie reeds het accent dat Fairbairn later zou leggen op het in gebreke blijven van de reële omgeving als voornaamste bron van psychopathologie. Sutherland, analysant, leerling en later vriend van Fairbairn, breidt diens accentuering van het zelf als een inherent geheel uit door ook het maatschappelijk niveau erbij te betrekken. Individuen streven naar verwezenlijking van de integriteit van hun zelf, niet alleen in relaties met andere individuen maar ook in relatie tot steeds ingewikkelder wordende organisatieniveaus als familie, groep en maatschappij. Evenals Sutherland benadrukt Fairbairn de open aard van het systeem dat gevormd wordt door het zelf en de omgeving. Door hun wederzijdse beïnvloeding verandert zowel zelf als omgeving, terwijl ze tegelijkertijd toch hun continuïteit bewaren. Via Sutherland kwam vervolgens Kernberg in contact met de theorie van Fairbairn. Kernberg ziet een verwantschap tussen diens theorie en die van Edith Jacobson: beiden plaatsen het vermo-

gen relaties met anderen aan te gaan centraal. Kernberg zegt vooral beïnvloed te zijn door hun invulling van het begrip 'internalisering': we internaliseren niet het beeld van de ander, maar het beeld van onszelf, interagerend met die ander ('dyadische internalisering'). Bij Kernberg leidt dit overigens tot de gedachte dat bepaalde zelfrepresentaties samengaan met bepaalde objectrepresentaties, waarmee hij afwijkt van Fairbairns oorspronkelijke idee: Fairbairn heeft het over een endopsychische structuur waarin we paren van geïnternaliseerde objectrelaties aantreffen, zoals een antilibidinaal ego gekoppeld aan een verwerpend object, een libidinaal ego gekoppeld aan een opwindend object en een centraal ego gekoppeld aan een ideaal object.

Kernberg ziet de originaliteit van Fairbairn in het verbinden van de internalisaties en derhalve ook van de psychische structuur met de vroege interpersoonlijke ervaringen. Persoonlijk vindt hij dit duidelijker uitgedrukt bij Fairbairn dan bij Melanie Klein.

Fairbairn Birtles, 'dochter van' en wetenschapsfilosofe, meent dat Fairbairn enerzijds aansluit bij hegeliaanse gedachten: Freuds gratificatietheorie van de driften verandert naar een primaire behoefte aan liefde en het aanvaard weten van onze liefde; Fairbairn benadrukt de infantiele afhankelijkheid en beschrijft Ik-splintersingen. Anderzijds sluit hij aan bij de veranderingen in het wetenschapsmodel van de twintigste eeuw – Fairbairn Birtles verwijst daarbij naar Einstein, Heisenberg, Planck en anderen. In de negentiende eeuw werd verondersteld dat energie en structuur gescheiden zijn, vandaar het onderscheid tussen id en ego. Fairbairn daarentegen beschouwt, net als de wetenschappers van de twintigste eeuw, energie en structuur als één geheel. Zoals het structurele model van de stoommachine werd vervangen door het concept van het samengestelde en constant interagerende atoomsysteem, zo gaat Fairbairn uit van een dynamisch ego dat voortdurend zoekt naar externe objecten, maar er tegelijkertijd tot in zijn structuur door wordt beïnvloed.

In het tweede deel brengt de bijdrage van Messler Davies een interessante parallel tussen het werk van Fairbairn en bepaalde prefreudiaanse theorieën over psychisch functioneren. Net als Janet benadrukt Fairbairn de dialectiek tussen

integratie en dissociatie, tussen fragmentatie en het opnieuw bouwen van psychische structuur en zingeving. Janet accentueert de neiging tot dissociatieve processen, letterend in afgesplitste aspecten van de persoonlijkheid die werkzaam zijn als autonome centra en die initiatief nemen. Dit vinden we bij Fairbairn terug in het concept van de endopsychische structuur met haar dynamische interactie tussen afgesplitste zelf- en objectrepresentaties.

In de hedendaagse objectrelatietheorie streven diverse auteurs, onder anderen Grotstein en Seinfeld, naar de integratie van verschillende standpunten. Grotstein vat in zijn tweesporentheorie de schijnbaar tegengestelde en onverzoenbare standpunten van Fairbairn en Klein op als polen waartussen een dialectische spanning bestaat. Denkend vanuit die dialectiek kunnen we in iedere klinische situatie het belang van beide factoren toetsen. Zo probeert hij bijvoorbeeld verschillende concepten van de infantiele neurose te integreren door deze te plaatsen in de spanning tussen een reëel trauma (Fairbairn) en een autochtoon, onnipotent gecreëerd conflict (Klein). Seinfeld probeert de inzichten van Fairbairn en Bion te integreren. Soms komen die overeen, zoals in hun visie op splitsing als een actief proces dat wordt ondernomen door het zelf na frustratie. Hun ideeën over de bron van de frustratie verschillen echter: Bion schetst driffrustratie, Fairbairn objectfrustratie. Integratie kan plaatsvinden door een dialectische spanning te veronderstellen tussen Bions opvatting dat de baby zijn wereld creëert via het proces van projectieve identificatie en Fairbairns idee dat dit vooral via introjectieve identificatie plaatsvindt. Als we hun opvattingen over de objectwereld vergelijken, zien we dat Bion spreekt van aangeboren preconcepties die herinneren aan de a-priorikennis van de wereld van Melanie Klein. Fairbairn evenwel stelt duidelijk dat de objectrelaties gerealiseerd en vormgegeven worden door interacties met reële objecten. In deel drie wordt nagegaan hoe sommige ideeën van Fairbairn de kiem bevatten voor verdere hedendaagse ontwikkelingen. Zo poneert Mitchell dat Fairbairn zijn idee dat de mens fundamenteel sociaal is en dat daarom het psychologische eenpersoonsmodel niet voldoet, niet voldoende heeft doorgetrokken. De menselijk

psyche wordt weliswaar gezien als van nature ingebed in een sociale matrix en niet tot interactie met anderen gedreven vanuit de driften. Maar in Fairbairns theorie blijft de plaats van de goede objecten onduidelijk en ontbreekt ook een beschrijving van een mechanisme om de ervaringen met de goede objecten in te bouwen. Daarbij aansluitend pleit Skolnick voor theorievorming over een introjectiemechanisme, evenals over verdringing van ervaringen met goede objecten in de onbewuste endopsychische structuur. De splitsingsprocessen die zijn verbonden met de schizoïde positie en de vroeg-orale periode moeten worden onderscheiden van de ambivalenties uit de laat-orale periode. Onder druk van een bijna ondraaglijke ambivalentie levert het individu strijd om de relatie met het hele object te behouden. Een van de verdedigingsmechanismen daarbij bestaat uit de verdringing van relaties of ervaringen met goede objecten. Deze worden vervolgens in het onbewuste geïnternaliseerd en opgeborgen, maar door een psychoanalytische behandeling kunnen ze echter later weer opduiken. Een laatste aanvulling ten slotte komt van Sutherland, die meent dat het vestigen van interne objectrelaties een levenslang proces is en dat de interne objectrelaties voortdurend veranderen. Dit krijgt zijn beslag in de context van brede sociale structuren zoals familie, groep en maatschappelijke instellingen. Ook de autonomie van het zelf is zo'n dynamisch en voortdurend doorgaand proces. Uit de strijd die het zelf voor zijn autonomie voert en die voortdurend bedreigd wordt door zijn afhankelijkheid, spruit agressie voort. Het vierde deel is gewijd aan culturele en artistieke fenomenen, met name aan creativiteit. Volgens Levine worstelde Fairbairn met interne identificaties en hij typeert Fairbairn als de belichaming van wat hij de 'surrealistische paranoia' noemt. In een moeilijk te bevatten betoog trekt Levine een parallel tussen de urinaire retentie waaraan Fairbairn leed en de surrealistische gekte van Salvador Dali. Volgens hem verlegde Fairbairn in de kunstopvatting het accent van sublimatie naar het restitutieproces. Beattie interpreteert Stevensons *The strange case of Dr Jekyll and Mister Hyde* om vanuit Fairbairns perspectief de meervoudige persoonlijkheid van het hoofdpersonage te verklaren.

Het laatste deel is gewijd aan de klinische praktijk en de psychoanalytische theorie. Rubens constateert dat Fairbairn eigenlijk weinig te zeggen had over depressie en daarin hoofdzakelijk op Klein steunde. Hij stelt voor in de lijn van Fairbairn depressie te beschouwen als een techniek om het gesloten systeem van de endopsychische structuur te behouden, meer dan als een aparte ontwikkelingspositie. Een depressie is dan de poging het verlies gevormd door het loslaten van slechte objecten te loochenen of te vermijden. Fairbairn werkte veel met misbruikte en mishandelde kinderen en Celani schetst in dezelfde lijn hoe mishandelde vrouwen hardnekkig blijven vasthouden aan relaties waarin ze misbruikt worden. De paradox is dat ze menen de integriteit van hun leven te beschermen door vast te houden aan deze voor hen noodlottige relaties. Ten slotte schetst Scharff interessante toepassingen van Fairbairns ideeën op partner- en gezinstherapie. Hij gaat uit van het levenslange proces van introjectie van objecten, waardoor de bestaande interne objecten voortdurend omgevormd worden en op hun beurt de externe realiteit beïnvloeden. In het gezins- en huwelijksleven vindt voortdurend 'object-construction', 'object-sorting' en 'object-exclusion' plaats.

Samengevat: deze verzameling belicht interessante aspecten van Fairbairns ideeën, die voor ons klinisch werk zeer belangrijk zijn. Zo wordt bijvoorbeeld ook onze kennis over de droominterpretatie opgefrist. Fairbairn toont ons hoe in dromen personificaties optreden die juist de weergave zijn van bepaalde endopsychische structuren. Zijn begrip 'moral defence' geeft ons een beter inzicht in het masochisme. Bepaalde theoretische raadgevingen sluiten daarbij aan, zoals dat men het schuldgevoel niet te vroeg moet duiden. Dit is immers tot dat moment voor de patiënt onmisbaar om de band met zijn interne objecten te behouden en zo een zekere integriteit van zijn zelf te bewaren. Ook leveren Fairbairns opvattingen ons een beter inzicht in verschijnselen als splitsing of meervoudige persoonlijkheid. Tevens verruimt de fairbairniaanse theorie onze kijk op heel wat andere domeinen, zoals de perversie, de gezins- en partnerrelaties en de kunstuitingen. De verdienste van dit boek is dan ook dat het ons op heel wat onderwerpen een vernieuwend en opgefrist perspectief biedt.

Literatuur

Fairbairn, W.R.D. (1952), *Psychoanalytic Studies of the Personality*. Routledge & Kegan Paul, Londen/Henley/Boston.

Fairbairn Birtles, E., en D.E. Scharff (red.) (1994), *From Instinct to Self. Selected Papers of W.R.D. Fairbairn. Vol I: Clinical and Theoretical Papers. Vol. II: Applications and Early Contributions*. Jason Aronson, Northvale NJ/Londen.

Grotstein, J.S., en D.B. Rinsley (red.) (1994), *Fairbairn and the Origins of Object Relations*. The Guilford Press, New York/Londen.

De Rijck, A. (1996), Een miskend denker. Bespreking van 'Fairbairn and the Origins of Object Relations'. *Tijdschrift voor Psychoanalyse* 2 (4), p. 238-240.

Dr. A. De Rijck is psychoanalyticus met privé-praktijk in Antwerpen en lid van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse.

Uitbreidheid ten koste van uitdieping

Bespreking van: Harry Stroeken en anderen (2000), *Nieuw psychoanalytisch woordenboek*. Boom, Amsterdam. ISBN 90-5352-617-x, 271 pagina's, prijs: 49,55/BEF 910

Roland Pierloot

Nieuw psychoanalytisch woordenboek is een herziene en aangevulde uitgave van een woordenboek waarin definities van een aantal psychoanalytische en aanverwante termen, en korte biografieën van enkele psychoanalytici en correspondenten van Freud geboden worden. Dit wordt aangevuld met een korte biografie en bibliografie van Freud. Deze laatste is een waardevolle bron van informatie, omdat van alle publicaties telkens Duitse, Engelse en Nederlandse edities samen vermeld worden. Ook de uitgaven van correspondenties van Freud worden uitvoerig weergegeven.

De aangehaalde begrippen zijn in het algemeen duidelijk geformuleerd. Maar men kan het betreuren dat sommige actueel erg in de belang-

stelling staande concepten niet wat meer uitgewerkt zijn. Zo bestaat over 'projectieve identificatie' toch sinds Melanie Klein een zeer uitgebreide literatuur (o.a. Grotstein), die niet aan bod komt. De relatie tussen 'introjectie' en 'internalisering', 'identificatie', 'incorporatie' komt weinig of niet uit de verf. 'Intern object' wordt niet vermeld. Ook 'vals zelf' komt niet in de lijst voor.

De verwijzingen naar de plaats waar een auteur een bepaalde opvatting of stelling publiceerde zijn problematisch. Voor Freud wordt telkens tussen haakjes de exacte referentie vermeld, maar niet voor andere auteurs. Dit wordt gedeeltelijk goed gemaakt door verwijzing naar secundaire bronnen waar daar wat over te vinden is, maar dit is toch niet hetzelfde. Veel begrippen van Lacan worden aangehaald maar in de literatuurlijst wordt alleen de *Écrits* vermeld. Men is toch wel nieuwsgierig waar en in welke context een bepaald begrip geformuleerd werd. Erikson wordt vermeld bij 'basic trust' en 'identiteit', maar in de literatuurlijst is geen enkel werk van hem opgenomen. Van Jung vinden we *Psychologische Typen* in de literatuurlijst maar er zijn toch andere van zijn werken waarin de in het woordenboek vermelde archetypen veel uitvoeriger toegelicht worden.

Ook psychiatrische concepten worden aangehaald. Maar hier zijn toch wat onjuistheden ingeslopen. 'Achtervolgingswaan' wordt in DSM-IV beschreven als een van de types van 'delusional disorder': 'Delusion that the person (or someone to whom the person is close) is being malevolently treated in some way.' Bij de paranoïde persoonlijkheidsstoornis is er sprake van 'wantrouwen' ten opzichte van anderen, maar niet van 'waan', zoals ten onrechte in het woordenboek vermeld. De term 'paranoia' wordt in DSM-IV niet meer gebruikt en is vervangen door 'delusional disorder'. 'Anorexia nervosa' is niet een symptoom, zoals in het woordenboek vermeld, maar een syndroom waarbij, naast de magerzucht, volgens DSM-IV een 'significant disturbance in the perception of the shape or size of his or her body' bestaat. Had men psychiatrische definities niet beter weggelaten? Nu wordt er voor sommige verwezen naar DSM-IV, voor andere (bv. schizofrenie) niet. Er is geen vaste lijn. Daarbij moet men in

acht nemen dat deze psychiatrische definities zelf nogal eens veranderen, zoals uit de opeenvolgende DSM-edities blijkt.

Het inbrengen van biografische notities over analytici en personen die met Freud contact hadden is een hachelijke keuze. Het is een zeker waardeoordeel: iemand vermelden betekent dat hij voor de psychoanalyse belangrijk bevonden wordt en omgekeerd als hij niet vermeld wordt. Op grond van welke criteria is een keuze gedaan? Waarom is van Duitstalige zijde Alice Miller opgenomen en niet Alexander Mitscherlich, van Franstalige zijde Didier Anzieu en niet Bela Grunberger? Zo kan men verder gaan. Het ontbreken van Joseph Sandler lijkt me wel een tekortkoming, omdat hij met de Hampstead Index toch pionierswerk leverde op het domein van definiëring van psychoanalytische concepten. Deze Hampstead Index wordt overigens nergens vermeld. Bij de contactpersonen van Freud zou zeker Thomas Mann niet misstaan hebben. Hij schreef toch *Freud und die Zukunft* voor Freuds tachtigste verjaardag. Nu lijkt het een willekeurige keuze. Misschien had men deze biografieën beter achterwege gelaten. Het zich beperken tot strikt psychoanalytische concepten zou het bovendien mogelijk gemaakt hebben deze binnen de vrijgekomen ruimte meer uit te diepen.

Niettegenstaande deze tekortkomingen is het toch een aanbevelenswaardig boekje omdat het de mogelijkheid biedt op een snelle wijze een eerste kennismaking te verwezenlijken met een aantal psychoanalytische concepten.

Prof. dr. R.A. Pierloot is oud-voorzitter en erelid van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse.

Taal en lichaam bij Lacan

Bespreking van: Philippe Van Haute (2000), *Tegen de aanpassing. Lacans 'ondermijning' van het subject*. SUN, Nijmegen. ISBN 90-6168-584-2, 252 pagina's, prijs: f 44,50/BEF 890

Michel Thys

De auteur van *Tegen de aanpassing* begint zijn conclusie met de opmerking dat de lacaniaanse psychoanalyse tal van vragen oproept en dat ze controversieel is en blijft. Maar zelfs als we het niet altijd met Lacan eens zijn, zo stelt hij, zou het onverstandig zijn het lacaniaanse denken zonder meer af te wijzen of de rug toe te keren. Van Haute schreef een zeer verstandig boek en wel om de dubbele reden dat hij enerzijds welwillend, grondig en uitvoerig Lacans denken onderzoekt en anderzijds daarbij kritiek en goedgerichte vragen niet uit de weg gaat. Philippe Van Haute (zie ook Van Haute 1990) koos voor dit onderzoek een bijzonder geslaagde formule: door een cruciale tekst van Lacan op de voet te volgen en te becomingariëren kan de lezer rechtstreeks en op grondige wijze kennismaken met Lacans werk zelf en wordt hij tegelijkertijd ingeleid in de globale strekking van de lacaniaanse psychoanalyse. Daardoor heeft het voorliggende boek een bijkomende troef in vergelijking met andere, meer algemene inleidingen op Lacan (zie bv. Mooij 1975, Verhaeghe 1987, Schokker en Schokker 2000). De tekst van Lacan die Van Haute van commentaar voorziet, *Subversion du sujet et dialectique du désir dans l'inconscient freudien* (Lacan 1966), is immers een scharniertekst die zowel naar vroegere als naar latere lacaniaanse concepten verwijst. Bovendien introduceert Lacan er zijn 'graphie van het verlangen' (grafische voorstelling van de structuur van het subject). Van Haute volgt de opeenvolgende stappen waarmee Lacan dit subject van het verlangen vorm geeft en wil met zijn eigen overwegingen aantonen dat het lacaniaanse vertoog geen monolithisch systeem is dat alleen te nemen of te laten is. Het boek doorloopt bijna het hele lacaniaanse spectrum, gaande van het louter behoeftige pre-subject, via de castratie, de metafoor van de Naam-van-de-Vader en de fallus, tot de roep van het onbegrensde genot (*jouissance*). Dat Lacan een prominente plaats toekent aan de taal, is ondertussen bekend, ook bij de niet met Lacan vertrouwde collega's. Dikwijls echter verwordt dit primaat van het symbolische tot een lege en weinig zeggende boutade. Een van de verdiensten van dit boek is dat Van Haute de werkelijke draagwijdte van de lacaniaanse status van de taal, van de orde van betekenaars, in heel zijn

complexiteit weet over te brengen en gaandeweg in verband weet te brengen met de wezenlijke aspecten van de subjectiviteit en van het klinische werk. Het is de taal, die het subject onherroepelijk afsnijdt van een mythische volledigheid en die het levenslang opzadelt met een onophefbaar tekort. Het is de taal, die de bevedigbare behoefte onderdompelt in het verlangen, dat níét te stillen is omdat er geen adequaat, fenomenaal object aan beantwoordt. Hier moeten we de 'oermijning' van het subject situeren: het subject is onderworpen aan de autonome werkzaamheid van de betekenaar, waartegenover het zelfbewuste subject machteloos staat. En als Lacan terug wil naar Freud, ook al resulteert dit in een aantal opzichten in een allesbehalve freudiaanse theorie, dan is het dáár, bij de oermijning van het zelfbewuste subject, waar hij de psychoanalytici terug wil krijgen. In de beschrijving, die eigenlijk het hele boek beslaat, van de onophoudelijke *struggle for symbolic life* en de niet aflatende strijd tussen aanvaarding en miskennis van het menselijk tekort, kan de lezer kennismaken met begrippen als het object a, het fantasma en de imaginaire en symbolische versies van de identificatie, de castratie en de fallus. Het is de taal, of het symbolische, in eerste instantie vertegenwoordigd door de vader, die het kind bevrijdt uit de greep van de eerste Ander (de moeder). Het is in verhouding tot deze wet van de vader dat Lacan spreekt van een dialectiek van het verlangen: de wet (of de taal) introduceert het tekort van waaruit het verlangen ontstaat en omgekeerd ontstaat de wet uit het verlangen, namelijk om het subject uit de volledige afhankelijkheid van de eerste Ander te bevrijden. Het boek is doordrongen van het gegeven dat de hele dynamiek van de angst overgeleverd te zijn aan de eerste Ander en erin te verdwijnen het verlangen van het subject levenslang blijft aanzuigen. In het verlangen, dat voortvloeit uit de breuk die het symbolische ten aanzien van deze dynamiek precies teweegbrengt, blijft tegelijkertijd een beweging werkzaam die gericht is op *gene* zijde van het symbolische. Deze problematiek loopt uit in Lacans conceptualisering van het onmogelijke genot, onmogelijk omdat voor zover dit ultieme genot van versmelting en dus opheffing van het tekort bereikt zou worden, dit tegelijk het einde

zou betekenen van het subject. Het menselijk bestaan, aldus Van Haute, voltrekt zich juist vanuit een wezenlijke spanning tussen enerzijds de orde van betekenaars en de castratie en anderzijds de verwijzing naar een onbepert, destructief genot. In het laatste hoofdstuk bespreekt Van Haute Lacans structurele psychopathologie en toont hij aan hoe de respectieve vormen van pathologie (psychosen, perversies, neurosen) verdedigingen zijn tegen de destructieve verlokking van het genot van de Ander en dus zijn op te vatten als pogingen om het dialectische verlangen in stand te houden. Dit hoofdstuk brengt op verhelderende wijze al het voorgaande klinisch tot leven.

Van Haute speelt in zijn lektuur van *Subversion* zeer dicht op de bal (de lezer kan in de voetnoten de Franse tekst volgen). Lacans tekst van amper vijfendertig bladzijden wordt in een tweehonderdtal bladzijden minutieus uitgelegd. Het boek lijkt me daarom bijvoorbeeld tevens geschikt voor literatuurseminaries, ook in niet lacaniaans georiënteerde analytische opleidingen die toch een portie Lacan willen meegeven. Tegelijk is het boek meer dan een louter op de voet volgen van Lacan. Het is doorspekt van vraagtekens bij diverse aspecten van Lacans denken, onder meer in diens dialoog met Freud zelf, met de egopsychologie en met de objectrelatietheorie, waardoor de lezer wordt uitgenodigd enige afstand te nemen. Maar vooral in twee opzichten drukt Van Haute een eigen stempel op deze uitgave. Ten eerste laat hij voortdurend zien hoe de ondermijning van het zelfbewuste subject gekoppeld is aan de karakterisering van de mens als een fundamenteel onaangepast wezen: de freudiaanse psychoanalyse dwingt ons om elke aanpassingsideologie af te wijzen. De onderworpenheid aan de taal maakt immers dat er geen adequaat object is dat de kloof met zichzelf en de omgeving kan overbruggen. Een harmonische relatie met zichzelf en zijn omgeving is de mens principieel ontzegd. Dit cruciale gegeven leidt tot interessante overwegingen over de psychoanalytische behandeling. Het doel van de psychoanalytische kuur kan niet in termen van het herstel van een verloren harmonie worden gedacht, maar dient integendeel gericht te zijn op de aanvaarding van de symbolische castratie. Ten tweede mondt het

boek uit in een aanzet tot het onderzoeken van Lacans 'ontologisch dualisme', waarin taal en subjectiviteit aan de ene kant en lichamelijke orde aan de andere kant als twee gescheiden ordes met een eigen logica worden opgevat. Van Haute stelt het radicale karakter van dit dualisme ter discussie. Ligt de taal ook niet minstens gedeeltelijk in het verlengde van de lichamelijke orde? Sluit het symbolische toch niet aan bij betekenissen die reeds op het niveau van de intersubjectieve lichaamsbeleving tot stand komen? En de fallus moet toch op de anatomische realiteit van het geslachtsverschil betrokken blijven om zijn rol als betekenaar van dit verschil te kunnen vervullen. We moeten ons afvragen, aldus Van Haute, of Lacan hier niet opnieuw impliciet de biologische realiteit als verklarend beginsel inroept. De bewering dat de lacaniaanse psychoanalyse een 'linguïstisch idealisme' zou zijn, moet volgens hem sterk genuanceerd worden. In deze zeer terzake doende vragen en bedenkingen is Van Haute op zijn best. Spijtig genoeg lijkt hij ze op het einde in zekere zin zelf te ontcrachten door in een cirkelredenering te besluiten dat deze problematiek uiteindelijk toch maar secundair is omdat het Lacan in de eerste plaats te doen was om de lichamelijke orde in haar negatieve momenten, om het lichaam voorzover het symbolisch betekend wordt. Ik hoop dat Van Haute deze problematiek elders opnieuw zal opnemen, want zijn beschouwingen in dit verband verdienen meer aandacht. Een consequent doordenken op dit spoor zou mijns inziens Lacans 'tegen de aanpassing' minder waterdicht kunnen maken. Voorzover de taal immers een (minimale) link behoudt met de niet-talige werkelijkheid, is ook enige aanpassingsnotie niet totaal uit te schakelen (ook al oordeelt men ook dan dat ze van secundair belang blijft). Daarnaast maakt het feit dat Lacans dualisme veel radicaler is dan dat van Freud Van Hautes bewering dat het onbewuste bij Lacan, evenzeer als bij Freud, wezenlijk seksueel is, volgens mij minder vanzelfsprekend. Ook al benadrukt Lacan, met Freud, dat de menselijke seksualiteit intrinsiek onaangepast is, lijkt het lacaniaanse seksuele me toch van een andere orde dan het freudiaanse seksuele. Zo laat dit uitgelezen boek me met deze en nog andere vragen achter. Prikkelende lektuur dus,

die ons niet verplicht, zoals Van Haute stelt, Lacan in alles te volgen, maar die ons wel grondig introduceert in een denken dat een essentiële bijdrage levert aan het hedendaagse debat over de wetenschappelijke en klinische status van de psychoanalyse.

Literatuur

Lacan, J. (1966), *Subversion du sujet et dialectique du désir dans l'inconscient freudien*. In: J. Lacan, *Ecrits*. Parijs, Seuil, p. 794-827.

Mooij, A. (1975), *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*. Boom, Meppel.

Schokker, J., en T. Schokker (2000), *Extimiteit. Jacques Lacans terugkeer naar Freud*. Boom, Amsterdam.

Van Haute, P. (1990), *Psychoanalyse en filosofie. Het imaginaire en het symbolische in het werk van Jacques Lacan*. Peeters, Leuven.

Verhaeghe, P. (1987), *Tussen hysterie en vrouw. Een weg door honderd jaar psychoanalyse*. Acco, Leuven/Amersfoort.

M. Thys is psycholoog en psychoanalyticus, lid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie en van de Belgische School voor Psychoanalyse, werkzaam in het centrum voor geestelijke gezondheidszorg Andante te Antwerpen-Merksem.

Bang in 't verlangen gezien te worden

Bespreking van: Nicole Vliegen en Patrick Meurs (red.) (1998), *Het Voorjaarsontwaken*. Garant, Leuven/Apeldoorn. ISBN 90-5350-874-0, 157 pagina's, prijs: f 43,00/BEF 745

Jan Vandeputte

Het voorjaarsontwaken heeft als ondertitel *De adolescentie in psychodynamische theorie en therapie*. Vijf bijdragen zijn bewerkte lezingen van een studiedag van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie (VVPT). Oorspronkelijk droeg de studiedag een andere titel, namelijk *Puberteit en adolescentie als thema in het psychotherapeutisch*

proces. Uit het *Ten geleide* wordt duidelijk dat het bewerken van die voordrachten vroeg om een aanvulling met nog drie nieuwe hoofdstukken, waarvan er twee een boekbespreking zijn. In een *Uitgeleide* worden deze acht verschillende bijdragen nogmaals in perspectief geplaatst. Hoe verschillend ook, de lectuur ervan was aangenaam, leerzaam en zette aan tot integratie, mede dankzij de vanzelfsprekende en beeldende vermenging – in bijna alle hoofdstukken – van klinisch materiaal, vakliteratuur en belletrise. De lectuur verlokt ook tot kritisch doordenken van een leeftijdsfase waarover de Vlaamse schrijver Eric De Kuyper verzucht dat er geen maat is om die periode vanuit de volwassenheid te beschrijven: 'Dat is het grote drama: zij kan niet worden verwoord' (geciteerd door De Rijdt in haar bijdrage). Paradoxaal genoeg is dat precies wat De Kuyper in zijn autobiografische tafereelen en de auteurs in dit boek proberen: verwoorden. Daarmee doen ze recht aan het kern-dilemma van de adolescentie: het netelige vraagstuk van wel en niet gezien en gehoord willen worden, wel en niet begrepen willen worden. Dit vraagstuk is metapsychologisch te vertalen in termen van een schijnbare onverenigbaarheid van narcistische en object-libidineuze investering. De psychoanalytische auteur die dit dilemma (deze paradox?) mijns inziens het beste begreep en verwoordde is Winnicott. Hij is dan ook in bijna alle opstellen prominent aanwezig.

In het eerste hoofdstuk, *Het voorjaarsontwaken*, geeft Martine Sucaet een historische situering van de – aanvankelijk stiefmoederlijke – behandeling van de adolescentie in de psychoanalytische theorievorming. Hiervoor worden vier redenen opgevoerd: Freuds nadruk op het belang van de vroegkinderlijke seksualiteit, de klinische ervaring van analytici dat de adolescentie tijdens een analyse van een volwassene zelden of nooit in zijn volle affectieve lading herinnerd wordt, de – overigens onjuiste – opvatting dat adolescenten zich niet zouden binden aan een volwassene/analyticus omdat hun ontwikkelingsopdracht van ze vraagt zich los te maken, en de 'oude' idee dat de adolescentieleeftijd per definitie een contra-indicatie zou vormen voor een psychoanalyse. Als brandpunt voor deze vier redenen worden terecht de

technische problemen aangestipt die Freud ontmoette tijdens de behandeling van Dora: hantering van de overdracht, het uitageren en het abrupt afbreken van de behandeling. Deze drie thema's houden tot op de dag van vandaag de gemoederen bezig. Deze technische problemen kunnen gedeeltelijk in verband gebracht worden met het eigene van de adolescentie, maar ze verwijzen vermoedelijk ook naar tegenoverdrachtsaspecten bij de behandelaars. In een artikel van Karl Landauer (1935) wordt voor het eerst – na Freuds postscriptum bij Dora's casus – de tegenoverdracht genoemd als mogelijk struikelblok voor de psychoanalytische behandeling van adolescenten: 'Wer die Leiden junger Menschen lindern will, muss nicht nur ein weites Herz, sondern auch einen weiten Horizont haben; denn er muss viele Kritik vertragen können, nicht nur an sich selbst, – das wäre nicht schwer, denn wir fühlen uns nicht als Ideale – sondern an seinem Idealen' (p. 418). Sucaet eindigt haar bijdrage met een verwijzing naar Laufers artikel over de persoon van de 'adolescentenpsychoanalyticus'. In dat artikel plaatst Laufer het thema van de tegenoverdracht in de psychoanalytische behandeling van adolescenten zestig jaar later weer op de agenda. Naast Winnicott vormt het werk van het echtpaar Laufer en hun staf van het Brent Consultation Centre in Londen de theoretische en technische rode draad door alle andere bijdragen. Nicole Vliegen neemt het belang van een persoonlijke integratie van de verschillende theoretische invalshoeken tot haar motto voor haar hoofdstuk *Wanneer de vulkaan uitbarst*. Eerst schetst ze een veelheid van theoretische gezichtspunten, van Winnicott tot de Laufers, en van Blos tot Dolto. Zij illustreert de poging tot integratie met een casus van een vijftienjarig meisje dat een psychotische decompensatie doormaakte, en dus zelf ook worstelt met integratie. In dit parallelle integratieproces – de gevalsbeschrijving – laat ze de lezer meekijken met het vallen en opstaan van dit therapeutische duet, waarbij continuïteit, betrouwbaarheid en 'containment' de belangrijkste pijlers blijken. In dit proces is een uitspraak van de jonge patiënte '(...) mijn grootste probleem is mijn lichaam (...) ' in al zijn eenvoud tekenend voor haar 'developmental breakdown', een van Laufers

kernbegrippen voor het begrijpen van de psychopathologie in de adolescentie. In hoofdstuk 3, *Een moeizame afdaling van de Olympus. Verslag van een adolescentenanalyse*, van de hand van Irene Mettrop is de lezer getuige van een ontroerende adolescentenanalyse. Zorgvuldig beschrijft ze de diagnostische overwegingen en de afweging met betrekking tot de mogelijke indicatie voor een 'klassieke' psychoanalyse met een frequentie van vijf zittingen per week. Er wordt aanvankelijk besloten tot een psychotherapie en na een jaar gaat die over in de genoemde analyse. In alle rust – zo lijkt het – neemt Mettrop de tijd om stil te staan bij de technische problemen die zich voordoen bij zo'n overgang van therapie naar analyse. Ze verduidelijkt hoe de borderline-organisatie zich manifesteert in de analyse en wat dat voor gevolgen heeft voor lastige vraagstukken als het hanteren van neutraliteit en abstinentie. Alsof deze kwesties nog niet genoeg problemen oproepen, komt er ook nog een 'interferentie' in de vorm van ziekte van de analytica, en bijhorende plotse onderbreking bij.

Het verhaal eindigt met een bijna woordelijk verslag van een zitting uit de eindfase van de analyse. Als voorbeeld voor de sfeer die deze bijdrage – zonder twijfel ook de analyse – oproept citeer ik één zin: 'In een kabbeldend heen en weer van herhalen en doorwerken, vooruitstreven en terugkijken, verdriet over verlies en blijdschap over verworvenheden, kunnen we constateren dat aanvankelijke eilanden van het Ik gebonden zijn in het geheel van de normale neurotische karakterstructuur.' Met zijn minimum aan expliciete literatuurverwijzingen en een maximum aan integratie van warme betrokkenheid, psychoanalytische techniek, theoretische kennis en gevoel voor de verbeeldingskracht van de belletrist verdient dit hoofdstuk door velen gelezen te worden als een bewijs dat intensief psychoanalytisch werk met adolescenten soms de voorkeursbehandeling moet zijn.

Van een geheel andere stijl is hoofdstuk 4, waarin Mark Kinet enkele theoretische beschouwingen presenteert vanuit freudiaans en lacaniaans perspectief onder de titel *Nazomernachtroom: de puber over tijd*. Hier vinden we juist veel literatuurverwijzingen, waarbij de adolescent uit beeld lijkt te raken, maar dat is nu precies de

kern van zijn verhaal. Het schemerachtige van de adolescentie en wat zich in die periode in het onbewuste afspeelt, worden geïllustreerd met een – overigens summier – beschrijving van vier volwassen patiënten met als gemeenschappelijk syndroom een verlate puberteit. Al vraagt deze beschouwing een grondige kennis van het lacaniaans gedachtegoed – iets wat bij ondergetekende slechts in beperkte mate aanwezig is – toch slaagt de schrijver erin om het raadselachtige van de adolescentie in een origineel kader te plaatsen. Het aardige is dat het belang van het ageren in de adolescentie naar voren wordt geschoven als essentieel en noodzakelijk middel tot groei. Kinet is de enige auteur die het ‘onbewuste’ expliciet ten tonele voert ... toch apart, eigenlijk, voor een bundel die het psychodynamische kader op de voorgrond plaatst! In *Groeipijnen van adolescenten: wie heeft er last van?* gebruikt Lut De Rijdt – behalve andere reeds genoemde auteurs – vooral de theorieën van Klein, Bion en Meltzer om opnieuw te belichten hoe ‘nodig’ adolescenten objecten nodig hebben om het onzegbare in een ander te projecteren, in de hoop dat die daarvoor openstaat, kan verdragen, kan mentaliseren, zonodig ontgiften en op die wijze verdere symbolisering faciliteert. Kortom, het begrip projectieve identificatie krijgt hier een nieuwe invulling in zijn toepassing op de adolescentie, met sprekende vignetten als illustratie. Het is ook de enige bijdrage die aandacht besteedt aan de rol en betekenis van de actuele en geïnternaliseerde (groot)ouders bij de identiteitsvorming van hun opgroeiende kinderen. Het accent komt hier wel te liggen op de vele manieren waarop ouders er niet altijd ‘goed genoeg’ in slagen de adolescentie uitdagingen te ‘overleven’. Het verrassendste opstel van deze bundel, *En het woord werd vlees. Inwijdingsrituelen en -verhalen*, geschreven door Marita De Sterck, komt uit antropologische hoek. Het is verrassend, niet in het minst door de sprekende foto’s van adolescenten uit niet-westerse culturen, tijdens of vlak vóór hun inwijdingsritueel. Ik heb zelden zo’n treffende toelichting, onderbouwing en verbeelding van een tekst gezien als aan de hand van deze kwetsbare, verwachtende, bevreesde en nieuwsgierige gezichten waarop het ‘fascinosum et numinosum’ indrukwekkend valt af te

lezen. De titels van de paragrafen geven een goede samenvatting van de kern van de initiatie: er wordt een dramatische verwijdering van de ouders teweeggebracht, jongeren worden ingeschreven in de tijd en in de ruimte, jongeren worden geconfronteerd met de dood, jongeren worden een tweede keer geboren, jongeren worden aan gruwel en verschrikking onderworpen, jongeren leren opgaan in schoonheid en in afzondering, jongeren leren opgaan in het imaginaire, jongeren woorden geven, en jongeren thuis laten komen. In haar besluit laat de schrijfster een cultuur-pessimistische noot horen aan de hand van de volgende vragen: ‘Hebben we een chronisch gebrek aan moedige volwassenen? Weigeren we jongeren een initiatie in de tragische dimensie van het bestaan? Onthouden we ...?, Belemmeren we ...? Ontkennen we ...?’ In deze nostalgische verzuchtingen klinkt mogelijk iets door van een romantisering. Misschien zijn initiatierituelen wel onlosmakelijk verbonden met een bepaalde maatschappelijke structuur en/of graad van industrialisering, en vraagt een (post)moderne maatschappij een meerdere jaren durend ‘moratorium’, zoals Erik Erikson dit beschreven heeft. Misschien is er nu meer plaats voor individuele verschillen in de keuze van plaats en tijd om de persoonlijke overgang te maken van latentie naar jong-volwassenheid. Een afzonderlijke studiedag waard, lijkt me. In bijdrage 7 en 8 bespreken drie auteurs, Nicole Vliegen, Gaston Cluckers en Patrick Meurs drie verschillende boeken, onder de titel *Recente perspectieven op adolescentie*. Ze becommentariëren eerst een recente uitgave van het Brent Consultation Centre onder redactie van Moses Laufer. Hierbij komt de nadruk te liggen op het verschil tussen een normale adolescentiecrisis en pathologische breakdown. De twijfels, dilemma’s en de gevoelens van onzekerheid, soms onmacht, bij de diagnostiek, indicatie, behandeling en prognose – dit alles – dit alles aan de hand van drie gevalbesprekingen – vormen een belangrijke aanvulling op dit boek en geven wat tegenwicht wanneer beschouwingen over de adolescentie soms té esthetiserend en romantiserend dreigen te worden. Daarna bespreken dezelfde drie auteurs het werk van Bergeret en zijn concept ‘la Violence

Fundamentele'. De auteurs signaleren ook al zelf dat het concept een aardige Franse 'vertaling' lijkt van Winnicott's begrip 'ruthlessness', maar zowel Bergeret als de auteurs verzuimen verder te verwijzen naar Winnicott's artikel (1969) *The use of an object*. Dit in Winnicott's ontwikkeling cruciale artikel verscheen eerst in de *International Journal*, maar later bleek hij in andere versies geworsteld te hebben met de vraagstukken rondom 'using', 'relating', 'destroying' en 'survive'. De geïnteresseerde lezer verwijst ik naar hoofdstuk 34 van een postuum verschenen boek met teksten van Winnicott, onder redactie van Clare Winnicott e.a. (1989) en naar Vandeputte (1994).

Een beetje als aanhangsel wordt ook nog het boek besproken van Frankel, waarmee de jungiaanse blik op de adolescentie aan bod komt, opnieuw in samengang met Winnicott's ideeën. Terecht, mijn inziens, wordt het zogeheten unieke van de jungiaanse visie, namelijk de prospectieve betekenis van de adolescentie voor het latere leven, kritisch gewaardeerd tegen de achtergrond van Frankel's wat karikaturale schetsen van de andere theorieën.

Tot slot: dit boek is rijk aan theoretische perspectieven, klinische illustraties en associaties met de belletristiek. De Kuyper heeft gelijk, denk ik, als hij stelt dat bepaalde aspecten van de adolescentie 'niet kunnen worden verwoord', en dat is natuurlijk niet voor niets. En dan is het toch prettig en leerzaam om leentjebuurtjes te kunnen spelen bij romanschrijvers die hun eigen voelsprieten hebben voor het onbewuste. Ter afsluiting wil ik de lezer niet onthouden – met een verwijzing naar Dolto's metafoor van de kreeft – hoe de Zuid-Afrikaanse schrijver Coetzee (1998) zich zijn eigen puberteit herinnert in zijn autobiografie *Boyhood: A Memoir*: 'Something is changing. He seems to be embarrassed all the time. He does not know where to direct his eyes, what to do with his hands, how to hold his body, what expression to wear on his face. Everyone is staring at him, judging him, finding him wanting. He feels like a crab pulled out of its shell, pink and wounded and obscene.'

Literatuur

Coetzee, J.M. (1998), *Boyhood: A Memoir*. Vintage, Londen.

Landauer, K. (1935), Die Ich-Organisation in der Pubertät. *Zeitschrift für psychoanalytische Pädagogik* 9, p. 380-420.

Vandeputte, J. (1994), Separatie in de adolescentie. Vasthouden of loslaten. In: G. Cluckers (red.), *Gemis en verlies vanuit psychoanalytisch perspectief*. Garant, Leuven/Apeldoorn.

Winnicott, C., C.R. Sheperd en M. Davies (red.) (1989), *Psychoanalytic Explorations*. D.W. Winnicott. Harvard University Press, Cambridge MA.

J. Vandeputte, psycholoog/psychotherapeut en psychoanalyticus voor kinderen en jeugdigen, is als hoofd Sectie Psychotherapie werkzaam bij de afdeling Kinder- en Jeugdpsychiatrie van het Universitair Medisch Centrum Utrecht.

Het perpetuum mobile van de interpretatie

Bespreking van: Susanne Widmaier-Haag (1999), *Es war das Lächeln des Narziß. Die Theorien der Psychoanalyse im Spiegel der literaturpsychologischen Interpretationen des 'Tod in Venedig'*. Mit einem Vorwort von Wolfgang Mertens. Königshausen & Neumann, Würzburg. ISBN 3-8260-1485-5, 214 pagina's, prijs: DM 36,00

Walter Schönau

In de handelsuitgave van haar proefschrift, verdedigd aan de Universiteit München in 1997 en voorzien van een voorwoord van de Duitse psychoanalyticus Mertens uit 1998, onderwerpt Susanne Widmaier-Haag vierentwintig psychoanalytische of analytisch georiënteerde interpretaties van Thomas Manns novelle *Der Tod in Venedig* (1912) aan een kritisch onderzoek. Omdat het haar opzet is om na te gaan of de ontwikkeling van de psychoanalytische theorieën in de reeks van interpretaties van één bepaald werk weerspiegeld wordt, begint ze haar boek met

een uiteenzetting van de geschiedenis en van de huidige stand van de psychoanalytische literatuurwetenschap. Ze schenkt daarbij aandacht aan de verschillende vormen van tekstinterpretatie die men in de loop der tijd binnen die tak van wetenschap op literaire werken is gaan toepassen: de voornamelijk op de persoon van de auteur gerichte werkwijze, de vooral op de vorm- en/of fantasiestructuren in het werk gerichte methode en die beschouwingswijze, die de vraag stelt naar de aard van de bewuste en onbewuste communicatie tussen auteur, tekst en lezer. Deze laatste methode impliceert dus ook de vraag naar de tegenoverdracht, de dynamiek van de literaire respons (in de terminologie van Norman Holland 1968), een specifiek psychoanalytisch onderzoeksdomein. Daarbij verwijst ze regelmatig naar de gangbare publicaties op dit gebied (onder andere Rutschky 1981, Pietzcker 1992). Het eerste theoretische deel bevat voorts een korte karakterisering van de vier analytische 'scholen' die ook op de literatuurpsychologie hun stempel gedrukt hebben. Het zijn Freuds driftleer, de Amerikaanse egopsychologie, de objectrelatietheorie en de zelfpsychologie van Kohut. (Lacan komt niet voor.) Bovendien wijdt ze nog een paar bladzijden aan de wetenschapstheoretische vraag of de psychoanalyse als een natuurwetenschap of als een dieptehermeneutica op te vatten is. Zij pleit voor een opheffing van deze – in haar ogen onvruchtbare – dichotomie door instemmen naar Alfred Lorenzers ontwerp van een 'tiefenhermeneutische Kulturanalyse' (1986) en naar haar leermeester Wolfgang Mertens (1993) te verwijzen, die beiden het standpunt verdedigen dat de in hoofdzaak hermeneutische werkwijze van de psychoanalyse natuurwetenschappelijke gezichtspunten en natuurwetenschappelijk onderzoek geenszins uitsluit. In dit eerste deel is ze erin geslaagd een overzichtelijke samenvatting van de materie te geven die als inleiding tot haar eigenlijke onderzoek goed voldoet. Nadat ze ons zo in de wereld van de hedendaagse literatuurpsychologie heeft binnengeleid, begint ze haar vergelijkende onderzoek van de interpretaties van de hand van analytici of analytisch te werk gaande literatuurwetenschappers die Manns Venetiaanse novelle heeft uitgelokt. Dat zijn er opvallend veel, en die vierentwintig

zijn bovendien nog maar een fractie van het totale aantal publicaties erover. Nu is *Der Tod in Venedig*, een verhaal van niet meer dan vijfenzeventig bladzijden, inderdaad een meesterwerk van de hoogste rang, maar bovendien fascineert de thematiek ervan vooral in psychologisch opzicht. Geen wonder dus, dat ook zo veel analytici hun licht erover wilden laten schijnen. Het is – men herinnert zich het boek of anders wel de film van Luchino Visconti (1971) – de geschiedenis van de gedistingeerde Duitse schrijver Gustav von Aschenbach, een ouder wordende, vereenzamende weduwnaar, die – zoals we nu zouden zeggen – om een *writer's block* en een *midlife crisis* te overwinnen, besluit naar Venetië te reizen, daar verliefd wordt op een jonge Poolse knaap die hij een aantal dagen aan het strand van het Lido ziet spelen en ten slotte, besmet door de cholera die in de stad is uitgebroken maar voor de toeristen verheimelijkt wordt, in zijn strandstoel sterft. Aschenbachs reis naar de lagunestad, waar hij onder beschamende omstandigheden – zo heeft hij zich als een jongeling laten schminken – de dood zal vinden, ervaren we, zeker ook wegens de onmiskenbaar autobiografische elementen, als pijnlijk en deprimerend, tragisch en vernerdend. Dit trieste effect wordt echter gecompenseerd door het klassieke proza en de meesterlijke compositie van de vertelling, maar vooral door de mythisering van het gebeuren en van de personages, een procédé dat Thomas Mann hier voor het eerst in zijn oeuvre consequent en met meesterhand toepast. Het komt erop neer dat ieder element in het verhaal volkomen realistisch (vaak zelfs autobiografisch) van aard, maar tegelijk onderdeel van een mythische subtekst is, die de reis van de held naar het Dodenrijk bezingt, waarbij verschillende symbolische figuren zijn levenseinde aankondigen en waarin de Poolse knaap Tadzio ten slotte als Hermes Psychopompos verschijnt, die hem wenkt en hem voor lijkt te zullen gaan op zijn weg naar de dood, 'ins Verheilungsvoll-Ungeheure' (naar het veelbelovend-ontzagwekkende). Men ziet, dit is stof die velerlei interpretaties uitlokt, en zeker tot psychoanalytisch commentaar uitnodigt. Menig analyticus heeft er dan ook een beschouwing aan gewijd, van Hanns Sachs (1914) via Heinz Kohut (1957), Peter Dett-

mering (1969) en Frederick Wyatt (1984) tot Ludwig Haesler (1993). Maar ook bekende germanisten als Peter von Matt (1978), Hans Rudolf Vaget (1984) en Manfred Dierks (1990) hebben met behulp van psychoanalytische inzichten het geheim van de fascinatie van de novelle proberen te verklaren.

Susanne Widmaier vat in haar overzicht steeds de hoofdpunten samen en stelt daarbij de vraag of de betreffende interpretatie *endopoëtisch* of *exopoëtisch* te werk gaat, dus of er hoofdzakelijk werkimmanent of ook met gebruikmaking van externe informatie, zoals biografische gegevens, geïnterpreteerd wordt. Verder deelt ze de artikelen in volgens de door Michael Rutschky (1981) voorgestelde tweedeling in het *coöperatie*-model en het *therapiemodel*: volgens de vraag of het literaire werk in eerste instantie wordt gezien als illustratie van een bepaalde theorie – waarbij dus *analyticus* en schrijver dezelfde materie op verschillende wijze aan de orde stellen en in zekere zin samenwerken – dan wel vooral als een uiting van de schrijver – als het ware als een veredeld symptoom, waarbij een weergave van de innerlijke conflicten en de karakteristieke fantasiepatronen van de schrijver (naar analogie van die van de patiënt in analyse) het uiteindelijke doel van de tekstanalyse vormt.

Aan het slot van het boek wordt een samenvatting gegeven, die nog eens de plus- en minpunten van deze wijze van literatuurbeschouwing de revue laat passeren, door middel van een vergelijking met een (tamelijk willekeurig gekozen) strikt literatuurwetenschappelijke benadering (namelijk van Erich Heller) met de daaruit voortvloeiende methodologische conclusies. Er volgt dan nog een eigen poging tot interpretatie, die de schrijfster beter achterwege had kunnen laten, omdat deze niet aan de criteria voldoet die het boek impliciet en expliciet zelf heeft opgesteld. De poging die hier gedaan wordt om elementen uit de novelle te relateren aan mogelijke vroege jeugdervaringen van Thomas Mann, overtuigt niet en blijft te speculatief, maar mist ook de eisen waaraan een goede interpretatie volgens Widmaier zelf zou moeten voldoen: aandacht voor de literaire vorm en voor de eigen tegenoverdracht in de communicatie tussen auteur en lezer via de tekst.

Een onderzoek als het onderhavige, dat publicaties in de ‘secundaire’ literatuur met elkaar vergelijkt, dus eigenlijk een vorm van ‘tertiaire’ literatuur, kan met verschillende vraagstellingen uitgevoerd worden. De meest voor de hand liggende in dit geval lijkt me die naar de ontwikkeling van de psychoanalytische literatuurbeschouwing: zit daar een duidelijke progressie in, is er sprake van voortschrijdend inzicht? Dit boek gaat daar helaas niet direct op in. Het stelt wel de vraag naar de samenhang tussen de geschiedenis van de psychoanalyse als theoretisch stelsel en die van de daarop gebaseerde tekstinterpretatie. Men zou verwachten dat die twee ontwikkelingen parallel verliepen, maar dat blijkt slechts gedeeltelijk het geval. Bijna altijd is er sprake van een methodisch eclecticisme, een stukje Freud, een stukje Klein, een stukje Kohut. Het thans heersende pluralisme binnen de psychoanalyse wordt weerspiegeld in de literatuurpsychologie. Dikwijls blijkt men geen kennis te nemen van de voorgangers die met dezelfde uitgangspunten dezelfde tekst interpretererden. In dit opzicht onderscheidt de hermeneutica zich duidelijk van de natuurwetenschap; dat geldt *a fortiori* voor de dieptehermeneutica die zich op de literatuur richt. In een vergelijkbaar onderzoek naar de vele interpretaties van Kafka's parabel *Vor dem Gesetz* heeft Els Andringa (1994) een eendere conclusie moeten trekken: wel volgen de interpretaties de actuele stromingen en modes binnen de geesteswetenschappen, wel kan men van een cumulatieve kennis bij voorbeeld ten aanzien van bronnen en realia spreken, maar het duidingsproces als zodanig is principieel onafsluitbaar en zonder zichtbare vooruitgang. Dat betekent overigens niet hetzelfde als willekeurig of zonder methodische reflectie. En het feit dat veel interpretaties overeenkomsten vertonen, kan men zeker als een teken van groeiende consensus over een aantal aspecten van de tekst opvatten. Dit is allemaal inherent aan het wezen van literatuur. Een verhaal of gedicht is weliswaar niet een soort Rorschachtest, waarop ieder vrijelijk zijn of haar fantasieën kan projecteren, maar het is ook niet een dusdanig welbepaald geheel, dat het maar één specifieke overdrachtsreactie kan oproepen. Het kunstwerk is een betekenispotentieel met een bijkans ongelimi-

teerde rijkdom aan facetten, zo blijkt wel bij lezing van al deze interpretaties, die vrijwel allemaal hun eigen overtuigingskracht en een zekere plausibiliteit bezitten. De beste conceptualisatie van de onvermijdelijk subjectieve basis waarop al deze interpretaties rusten is misschien wel de theorie van de overdracht in het schrijfproces en de tegenoverdracht in het leesproces, die sinds het werk van Pietzcker (1992) dan ook de moderne analytische literatuurtheorie is gaan domineren.

Laat ik tot slot de semantische onuitputtelijkheid van een werk als *Der Tod in Venedig* nog eens illustreren door aan de in dit boek behandelde vierentwintig interpretaties nog een vijfentwintigste toe te voegen. Het vertelprocédé waarbij ieder element van het verhaal zowel binnen de realistische intrige als binnen de mythische subtekst figureert, moet een bepaalde tegenoverdrachtsreactie teweegbrengen. Deze heeft te maken met het merkwaardige contrast tussen de pijnlijke materie van de beschamende ondergang van de schrijver enerzijds (het verlies van decorum op het manifeste niveau van de tekst) en het gevoel van 'soevereine Getragenheit' (sublieme verhevenheid) dat Mann ervoer tijdens het schrijven en dat zich – blijkens vele interpretaties – ook aan de lezer mededeelt. De mythisering van Aschenbachs vakantiereisje als een katabasis heeft volgens mij tot gevolg dat het verhaal zich in feite afspeelt in een wereld zonder toeval waarin alles door de goden gearrangeerd is met het oog op de hoofdpersoon. De vernedering wordt dus op grandioze wijze gecompenseerd door een narcistische 'verhoging', door de suggestie dat hier niets gebeurt wat niet op de held betrekking heeft. Zo blijkt de dubbele structuur van Thomas Manns literaire methode – 'mythe plus psychologie' in zijn eigen woorden – hier dus een compensatorische functie te hebben, die een te verwachten afweerreactie ten aanzien van de precare stof van de novelle doet omslaan in bewondering en fascinatie voor de vorm ervan. Zo kunnen we misschien toch een tipje van de sluier oplichten die over het geheim van het succes van een verhaal als dit ligt. De meeste dagdromen van anderen laten ons koud, zei Freud in *Der Dichter und das Phantasieren* (1908). Maar de schrijver verstaat de kunst onze onverschilligheid in geboeidheid te

veranderen; in deze techniek ligt de eigenlijke *ars poetica*. In *Der Tod in Venedig* lijkt die overwinning op de primaire afweer te bestaan in het oproepen van een magische grandioze wereld waarvan de held het middelpunt is, waarin niets gebeurt dat niet ten dienste staat van zijn leven.

Literatuur

Andringa, E. (1994), *Wandel der Interpretation. Kafkas 'Vor dem Gesetz' im Spiegel der Literaturwissenschaft*. Westdeutscher Verlag, Opladen.

Holland, N. (1968), *The Dynamics of Literary Response*. Oxford University Press, New York.

Lorenzer, A. (1986), *Tiefenhermeneutische Kulturanalyse*. In: A. Lorenzer, *Kulturanalysen*. Fischer, Frankfurt am Main, p. 11-98.

Mertens, W. (1993), *Psychoanalyse in den goer Jahren*. In: W. Mertens, *Schlüsselbegriffe der Psychoanalyse*. Verlag Internationale Psychoanalyse, Stuttgart, p. 21-34.

Pietzcker, C. (1992), *Lesend interpretieren. Zur psychoanalytischen Deutung literarischer Texte*. Königshausen & Neumann, Würzburg.

Rutschky, M. (1981), *Lektüre der Seele. Eine historische Studie über die Psychoanalyse der Literatur*. Ullstein, Frankfurt am Main/Berlijn/Wenen.

Schönau, W. (1991), *Einführung in die psychoanalytische Literaturwissenschaft*, Metzler, Stuttgart.

Prof. dr. W. Schönau, emeritus hoogleraar Duitse letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen, is lid van het bestuur van het Tijdschrift voor Psychoanalyse en van de Stichting Psychoanalyse en Cultuur.